

*Jadwiga Kozłowska-Doda**

**КАНКАРДАНС БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ XIX СТАГОДДЗЯ
ЯК КРЫНІЦА ДАСЛЕДАВАННЯ ЛЕКСІКІ. УЖЫВАННЕ
СЛОЎ *ДОМ* І *ХАТА* Ў XIX СТ.**

*THE CONCORDANCE OF BELARUSIAN OF THE NINETEENTH CENTURY
AS A SOURCE OF RESEARCH INTO VOCABULARY. THE USE OF
BELARUSIAN *HOME* AND *COTTAGE* LEXEMES IN THE 19TH CENTURY*

Quite rudimentary studies on the subject of the vocabulary of texts of the period of formation of the modern Belarusian language (use of words, their meanings, derivational derivatives and semantic derivatives) necessitate consideration of appropriate research. This article analyzes the use of *home* and *house* lexemes in contemporary poetry and prose texts, collected in the digital edition entitled *Concordance of Belarusian of the nineteenth century* – as of today, the most comprehensive anthology of 19th century Belarusian texts.

Keywords: Belarusian in the 19th century, concordance, Belarusian lexemes *dom/chata* ‘home/house’, the formation of modern Belarusian language

Słowa kluczowe: język białoruski XIX w., konkordancja, białoruskie leksemy *dom/chata*, kształtowanie się współczesnego języka białoruskiego

1. ПРАДМЕТ ДАСЛЕДАВАННЯ

Беларускі *ДОМ* намі ўжо разглядаўся на прыкладзе лексікаграфічных дадзеных, вынікаў анкетавання і фрагментаў тэкстаў сучаснай беларускай мовы [Казлоўская-Дода, 2015]. Мэтай гэтай публікацыі з’яўляецца спроба прасачыць ужыванне слоў *дом* і *хата* ў тэкстах, сабраных у *Канкардансе беларускай мовы XIX стагоддзя*, аўтар-складальнік Ніна Сянкевіч [Сянкевіч, 2015].

* Zakład Białorusistyki i Bułgarystyki, Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, pl. M. Curie-Skłodowskiej 4A, 20-031 Lublin; e-mail: y.kazlouskaya-doda@poczta.umcs.lublin.pl.

2. ФАРМИРАВАННЕ НОВАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ПРЫКЛАДЫ АНТАЛОГІІ ТВОРАЎ ХІХ СТ.

Пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай (1795 г.) на землях, якія сёння знаходзяцца ў межах Беларусі, афіцыйнай мовай стала руская (у сферы ўрадавага і судовага справаводства, дэпутацкіх сходаў і г.д.), было ўведзена расійскае заканадаўства. Забаранялася ўжываць і саму назву *Беларусь* [Сямешка, 1999, с. 57]. У справаводстве і школьнай адукацыі прыкладна да 30-ых гадоў ХІХ ст. па-ранейшаму дапускалася польская мова, на ёй размаўляла і багатая шляхта. Пасля паўстання 1863 г. польская мова ў дзяржаўных установах была забаронена, годам пазней – у школьнай адукацыі [Turska, 1939/1982, с. 25]. Беларускімі гаворкамі ў штодзённым побыце карысталіся сяляне, дробная шарачковая шляхта і жыхары ніжэйшых слаёў мястэчак і гарадоў [параўн.: Прыгодзіч, 1998, с. 15]¹. У гэты час актыўна развіваецца і беларуская вусная народная творчасць: песенны фальклор, казкі, паданні, легенды, прыказкі і прымаўкі, вершаваныя творы, жарты і інш. [Плотнікаў, Антанюк, 2003, с. 64]. Беларуская мова фальклору і тагачаснай паўсядзённай камунікацыі „практычна не мае арганічных сувязяў з кніжнымі традыцыямі старабеларускай мовы, з яе шматлікімі іншамовнымі ўкрапінамі, прадстаўленымі фанетычнымі, арфаграфічнымі, марфалагічнымі, лексічнымі, сінтаксічнымі запазычаннямі, змешаных у розных прапорцыях у многіх пісьмовых помніках ХІV–ХVІІІ стст.” [Плотнікаў, Антанюк, 2003, с. 64]. Пісьмовыя творы на новай беларускай літаратурнай мове ўзніклі ў першай палове ХІХ ст. Галоўным чынам, гэта былі творы мастацкай літаратуры. Асобныя беларускія публіцыстычныя тэксты гэтага перыяду грунтуюцца, як і творы мастацкай прозы, „на стылістыцы народнага бытавага апавядання” [Прыгодзіч, 1998, с. 15; параўн. таксама: Янкоўскі, 1989, с. 46–47].

Пра поліфанічнасць мастацкіх тэкстаў ХVІІІ–ХІХ стст. згадвае літаратуразнаўца Мікола Хаўстовіч (тое ж датычыць і тагачаснага маўлення – Я.К.-Д.): „Мы зыходзім з прызнання таго факту, што беларуская літаратура ХVІІІ–ХІХ стст. – гэта літаратура ў сваёй аснове шматмоўная” [Хаўстовіч, 2014, с. 8]. Варшаўскі беларусіст ва ўступе да першага тома *Даследаван-*

¹ Адначасова трэба памятаць, што мясцовае насельніцтва, як высокіх, так і ніжэйшых слаёў, было ў стане карыстацца некалькімі мовамі. Сяляне з памешчыкамі і духавенствам размаўлялі па-польску, з былымі расійскімі вайсковымі і дваранствам – па-руску. Шляхта карысталася т.зв. „простай мовай”, звяртаючыся да сялян. Пра такія моўныя адносіны піша, між іншым, Галіна Турская [Turska, 1939/1982, с. 43]. Безумоўна, гэта было маўленне на побытавым узроўні.

няў і матэрыялаў: літаратура Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў падкрэсліў наспелую патрэбу грунтоўнага навуковага выдання тэкстаў (літаратурных і гісторыка-літаратурных дакументаў), пазбаўленага цэнзуры і адаптавання пад канкрэтнага чытача [Хаўстовіч, 2014, с. 7]. Хаўстовіч размясціў у анталогіі вершаваныя творы, карэспандэнцыю, успаміны аўтараў, якія пісалі ў XVIII–XIX стст., пачатку XX ст. [Хаўстовіч, 2014; 2016; 2017], прычым не абмяжваўся беларускамоўнымі тэкстамі, творчасць тагачасных аўтараў прадстаўляе ён у літаратурным кантэксце дадзенай эпохі. Апрача аўтарскіх твораў даследчык слухна ўключыў і выбарку беларускай ананімнай літаратуры XIX ст., якая, хоць і не надта высокага мастацкага ўзроўню, з’яўляецца сведчаннем пра беларусаў і беларускую культуру ў тыя далёкія часы [параўн.: Хаўстовіч, 2016, с. 7].

Прыкладам анталогіі тэкстаў XIX ст. з’яўляецца і *Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя*. Трэба падкрэсліць, што першыя два томы *Даследаванняў і матэрыялаў*.. выйшлі незалежна ад *Канкарданса беларускай мовы XIX стагоддзя*, складзенага супрацоўнікамі АН Беларусі, пра існаванне якога М. Хаўстовіч даведаўся ў 2015 г. (вусная інфармацыя ад Ніны Сянкевіч). На думку Хаўстовіча, ён няпоўны. Варшаўскі літаратуразнаўца напр. мяркуе, што да нас дайшло больш за сто ананімных твораў XIX ст., а *Канкарданс* фіксуе 66. Калі ўлічыць спісы і варыянты, разам іх будзе 83 [параўн. Хаўстовіч, 2016, с. 7]. Трэба заўважыць, што другое выданне дапоўнена 18 творами, адшуканымі ў архівах.

3. СУТНАСЦЬ І МЭТА СТВАРЭННЯ КАНКАРДАНСАЎ

Наўрад ці звычайны карыстальнік беларускай мовы ведае слова *канкарданс*². Не ў кожным слоўніку гэтае слова будзе патлумачана. На дапамогу прыходзіць аднатомны акадэмічны тлумачальны слоўнік пад рэдакцыяй Міхаіла Судніка і Міколы Крыўка, у якім знойдзем дэфініцыю лексемы *канкарданс* (з паметай *спецыяльны тэрмін*), паводле яе – гэта „тып слоўніка, створаны пераважна камп’ютарнымі сродкамі, які поўна падае словы канкрэтнага тэксту з лексікаграфічнымі характарыстыкамі (камбінаторнымі, частотнымі і інш.) і з усімі наяўнымі ў тэксце ілюстрацыямі да кожнага слова [ТСБЛМ, 1999, с. 273]. На сайце Інстытута мовазнаўства беларускай

² Пацвярджэннем можа быць запіс карыстальніка з нікам Volat [1902] на адным з Інтэрнет-сайтаў – Міжнародны беларускамоўны файлаабменны рэсурс, www.bagavik.org – 25 верасня 2011 года: *Хрэн яго ведае, што такое „Канкарданс” („кардан”, „канкан”, „данс”, „дэкаданс” ведаю, а канкарданс – не).*

Нацыянальнай Акадэміі навук знойдзем і такое азначэнне: „уяўляе сабой комплекс слоўнікаў, складзеных на аснове поўнага корпуса тэкстаў беларускай літаратуры гэтага перыяду. Корпус уключае практычна ўсе творы мастацкай літаратуры, напісаныя ў XIX ст. на беларускай мове, якія захаваліся да нашага часу” [Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя]. Вінцук Вячорка ў навукова-папулярнай кнізе нарысаў пра беларускую мову ўдакладняе *Канкарданс беларускай мовы XIX ст.* як „поўны слоўнік з кантэкстамі на аснове ўсіх вядомых тэкстаў” таго ж XIX ст. [Вячорка, 2017, с. 126]. Інтэрнэт-слоўнік *Скарнік* падае ў якасці крыніцы паходжання тэрміна фр. *concordance* і тлумачыць яго як „поўны паказальнік слоў з ілюстрацыямі да пэўнага літаратурнага тэксту” [Інтэрнэт-слоўнік беларускай мовы *Скарнік*]. Сайт *Навука Беларусі*, створаны пры ўдзеле НАН Беларусі, называе канкарданс электронным выданнем, „якое змяшчае абсалютна ўсе словы тэкстаў беларускай літаратуры за азначаны перыяд” [Падлічыць усе словы]. Паводле Сяргея Гараніна „канкарданс – унікальны лексікаграфічны даведнік” – вельмі агульнае азначэнне, не ўносіць яно ніякай канкрэтыкі ў дэфініцыю лексемы, якая нас цікавіць [Гаранін, 2016, с. 7].

Больш за 20 год таму Вячаслаў Шчэрбін пісаў: „пры дапамозе ЭВМ можна ў самыя сціслы тэрмін стварыць машынны канкарданс (слоўнік цытат) твораў якога-небудзь пісьменніка [...] і г. д.” [Шчэрбін, 1996, с. 23]. Мікалай Антропаў і Генадзь Цыхун у артыкуле, апублікаваным у навукова-практычным часопісе „Навука і інавацыі” тлумачаць сутнасць канкардансаў як „лексікаграфічных даведнікаў створаных шляхам аўтаматычнай апрацоўкі тэкстаў, у якіх у алфавітным парадку прыведзены ўсе без выключэння паказальнікі слоў (словаўжыванні) з кантэкстамі [Антропаў, Цыхун, 2012, с. 57]. „Акрамя ўласна алфавітнага паказальніка ўсіх без выключэння словаўжыванняў разам з кантэкстамі, канкардансы ўключаюць адваротныя і частотныя слоўнікі, а таксама тэксты ўсіх твораў, на падставе якіх яны складзены. – пішуць супрацоўнікі аддзела славістыкі і тэорыі мовы НАНБ. – *Канкарданс беларускай мовы XIX ст.* з’яўляецца асновай для складання кароткага тлумачальнага³ і анамастычнага слоўнікаў беларускай мовы XIX ст.” [Волкава, Кошчанка, Сянкевіч, Цыхун, у друку].

Што ж такое *канкарданс*? Які гіперонім (‘слова, якое семантычна вынікае з іншага’) будзе найбольш дакладна яго прадстаўляць: слоўнік (які?), комплекс слоўнікаў, паказальнік (чаго?), даведнік, электроннае выданне

³ У ім будуць прыведзены значэнні слоў, якія могуць выклікаць цяжкасці азначэння [Лапіцкая, 2016, с. 7].

(якое?)? У нашым канкрэтным выпадку варта прывесці цытату з выказвання асноўнага аўтара-складальніка *Канкарданса беларускай мовы XIX ст.* Ніны Сянкевіч: „Канкарданс – даведнік, які складаецца на аснове корпуса тэкстаў – пэўнага перыяду альбо пэўнага аўтара. Спецыфіка ў тым, што ён уключае ўсе словаўжыванні тэксту. Гэта поўны пералік словаўжыванняў з кантэкстамі і адраснымі характарыстыкамі [...]” [Лапіцкая, 1916, с. 7]. „Складальнікі канкардансаў могуць уключаць у канкарданс самую разнастайную інфармацыю, якую можна „выцягнуць” з тэксту (колькасныя паказчыкі, граматычную інфармацыю аб слове, спісы амонімаў і г.д.), але вызначальным з’яўляецца менавіта поўны спіс словаўжыванняў і кантэкст для кожнага з іх. *Канкарданс беларускай мовы XIX ст.* уяўляе сабой комплекс слоўнікаў, які, акрамя ўласна канкарданса, уключае частотныя слоўнікі (як агульны, так і асобныя для пражэктных і вершаваных твораў), паказальнік слоў і адваротны слоўнік, а таксама тэксты усіх твораў, на якіх ён пабудаваны, і спісы гэтых твораў” [Падлічыць усе словы].

Цытаваны ўжо В. Шчэрбін напрыканцы XX ст. выказаўся даволі песімістычна пра вынікі працы па камп’ютарнай апрацоўцы беларускай мовы ў сувязі са складанасцю задання: „спробы асобных акадэмічных вучоных прадставіць канкарданс беларускіх тэкстаў XIX ст. з рээстрам на 8 тыс. лексічных адзінак, які да цяперашняга часу не выведзены на паперу, і ствараемыя сёння ідыялектныя канкардансы асобных беларускіх пісьменнікаў у якасці асновы будучага МФБМ⁴ — гэтыя спробы таксама выглядаюць малапераканальнымі. Занадта ж непараўнальнымі з’яўляюцца маштаб і складанасць задач, вырашаемых пры падрыхтоўцы невялікіх машынных канкардансаў, са складанасцю і нават глабальнасцю тых навуковых і арганізацыйных праблем, якія неабходна вырашыць пры стварэнні МФБМ” [Шчэрбін, 1996, с. 113].

Нягледзячы на згаданы скептыцызм *Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя* ў выглядзе электроннага кампакт-дыску выйшаў у выдавецтве Беларуская навука ў 2015 г. Паколькі нават не ўсе беларусісты ведаюць пра яго існаванне і гісторыю стварэння, мы лічым мэтазгодным прыблізіць некаторыя факты польскаму чытачу. Праца над канкардансам пачалася яшчэ ў 1979 г. Дзейнасцю навуковага калектыву кіраваў прафесар Віктар Мартынаў. Спачатку, на той час малодшым навуковым супрацоўнікам Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, праграмістам па адукацыі, Нінай Сянкевіч быў распрацаваны адпаведны комплекс

⁴ ‘Машынный фонд беларускай мовы’.

камп’ютарных праграм, які складаўся з некалькіх дзясяткаў праграм (непасрэдна над кампакт-дыскам падчас выдання канкарданса працаваў Андрэй Грышэль), і камплектаваліся творы аўтараў XIX ст. (першапачаткова гэта былі 283 творы; 145 тыс. словаўжыванняў); корпус тэкстаў рыхтавалі Ніна Сянкевіч і Марыя Ярмаш (на другім этапе працы далучылася да іх Лія Кісялёва), камп’ютарным наборам тэкстаў займаліся Ніна Сянкевіч, Людміла Гоманавя і Ала Такінданг. Праца над канкардансам некалькі разоў спынялася па розных прычынах, у гэты ж час адбыліся каласальныя тэхнічныя перамены⁵. Для таго, каб аднавіць канкарданс і дапоўніць яго тэкстамі, былі перапісаныя праграмы на новай мове праграмавання і з іх дапамогай створаны дзве часткі канкарданса: першая – паводле ўведзеных раней тэкстаў і другая – паводле новых. Праца над дапаўненнем матэрыялу вялася некалькі гадоў. Першапачатковая версія лексікаграфічнага даведніка была зроблена ў 1985 г., у 1992 г. адзіны (sic!) экзэмпляр у аб’ёме 11 тамоў фармата А3 (4 865 старонак) пабачыў свет [Сянкевіч, 1992]. Электроннае выданне змяшчае 497 тэкстаў; 257 тыс. словаўжыванняў [Сянкевіч, 2015].

„Асноўная вартасць канкарданса – паўната і аб’ектыўнасць пададзенай інфармацыі” – сцвердзіла Ніна Сянкевіч журналісту „Літаратуры і мастацтва” ў лютым 2016 г. – „Тэксты шэрагу твораў, што ўжо былі апублікаваныя, маюць досыць істотныя адрозненні ад аўтарскіх. Нярэдка ў тэксты ўносіліся сур’ёзныя праўкі, яны публікаваліся са значнымі скарачэннямі. Узятая з першакрыніц, тэксты ў корпусе пададзены без купюр. [...] Мы рабілі мінімальнае рэдагаванне: замянілі літары, якія не існуюць у сучасным беларускім алфавіце [...], і правялі транслітарцыю тэкстаў з лацінкі на кірыліцу” [Лапіцкая, 1916, с. 7].

Спрабуючы прасачыць узнікненне слова *канкарданс* у беларускай мове, мы звярнуліся да *Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы*, але, на жаль, там яго адсутнічае (чацвёрты том слоўніка быў выдадзены ў 1988 годзе) [ЭСБМ, т. 4 (К–Каята), 1988]. Загалоўчанае слова *канкарданс* было знойдзена ў *Слоўніку запазычаных слоў* Аляксандра Булькі: фр. *concordance*, ад лац. *concordare* ‘згаджацца’ – поўны паказальнік слоў з ілюстрацыямі пэўнага літаратурнага тэксту; побач зафіксавана і *канкарданцыя* – лац. *concordantia* ‘узгодненасць’ – рэестр слоў да тэксту з паказам месца кожнага з іх у гэтым тэксце [Булыка, 1999, т. 1, с. 591].

⁵ Спачатку творы запісваліся на магнітную стужку для ЕС ЭВМ, створаны ў 80-я гады XX ст. комплекс праграм на PL/I для ЕС ЭВМ быў перапісаны на Pascal, каб ім можна было карыстацца на персанальным камп’ютары.

Складальніца *Канкарданса беларускай мовы XIX стагоддзя* знаёміць з гісторыяй іх узнікнення. Пачынаецца яна ў XIII ст. і, згодна з меркаваннямі навуковага супрацоўніка аддзела славістыкі і тэорыі мовы Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, першы канкарданс быў падрыхтаваны ў 1262 г. і датычыў Бібліі. „Эра сучасных канкардансаў пачалася ў сярэдзіне мінулага стагоддзя. На працягу некалькіх дзесяцігоддзяў былі створаны канкардансы па творах многіх паэтаў і пісьменнікаў – перш за ўсё англамоўных. Найбольш вядомы канкарданс да твораў Уільяма Шэкспіра, выдадзены з 1968 годзе. Сёння гэта справа квітнее ў Расіі – там працуюць вялікія калектывы, ствараюць новыя канкардансы на больш высокім узроўні” [Лапіцкая, 1916, с. 7].

У беларускім мовазнаўстве канкардансамі зацікавіліся пад канец 70-ых гадоў мінулага стагоддзя. „У той час канкардансы задумваліся як альтэрнатыва картатэкам, патрэбным да стварэння новых слоўнікаў. Картатэкі складаюцца з адзінкавых выпадкаў, а ў канкардансе змешчаны поўны пералік кантэкстаў, што дазваляе лёгка сфармуляваць значэнне слова. Гэта зручны інструмент для даследавання семантыкі” – прызнаецца Сянкевіч [Лапіцкая, 1916, с. 7]. *Канкарданс мовы Кандрата Кранівы* калектыву пад кіраўніцтвам прафесара В. Мартынава закончыў у 1996 г., электронны ж варыянт (канкарданс, шэсць частотных слоўнікаў, адваротны слоўнік, а таксама тэксты твораў пісьменніка) з’явіўся пасля дадатковых намаганняў Ніны Сянкевіч толькі ў 2011 г. [Сянкевіч, 2011].

На нашу думку, такія выданні павінны мець значна большы тыраж. Наклад 100 (sic!) асобнікаў, напэўна, не кампенсуе шматлікіх гадоў працы складальнікаў і не задаволіць патрэбаў даследчыкаў мовы канкрэтнага аўтара ці канкрэтнага перыяду. Пра апошняе сведчыць другое выданне кампакт-дыска. Дапоўнены *Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя* неўзабаве павінен выйсці з выдаўніцтва [Сянкевіч, 2017, с. 249–255]⁶. Чарговае выданне пацвярджае, што электронны рэсурс запатрабаваны даследчыкамі мовы XIX ст.⁷

⁶ Другое выданне было дапоўнена адшуканымі ў архівах новымі тэкстамі. „Корпус змяшчае 515 тэкстаў агульным аб’ёмам 263 тыс. словаўжыванняў, з іх вершаваных тэкстаў 409 (140 тыс. словаўжыванняў), праязічных – 106 (123 тыс. словаўжыванняў). Прадстаўлены творы 54 аўтараў, а 176 твораў з’яўляюцца ананімнымі, спрэчнага аўтарства ці фальклорнымі запісамі” [Сянкевіч, 2017, с. 249].

⁷ Сярод мовазнаўцаў, якія спасылаюцца на канкарданс, большасць – акадэмічныя супрацоўнікі або звязаныя з акадэміяй [напр. Запрудскі, 2015; Кахновіч, 2015; Будзько (у друку)], у сувязі з гэтым патрэбна папулярызацыя выдання ў асяроддзі даследчыкаў іншых навуковых устаноў у Беларусі і за мяжой.

Некалькі слоў варта сказаць пра стварэнне канкардансаў у Польшчы. Найбольш папулярныя польскія біблійныя канкарданцыі, прычым, у 1991 г. ксёндз Ян Фліс падрыхтаваў канкарданцыю да трэцяга выдання найбольш папулярнай сярод палякаў г. зв. Бібліі тысячагоддзя, і да Старога, і да Новага Запавету. У рэцэнзіях спецыялісты адзначаюць яе паўнату і добрую якасць [параўн. рэцэнзію: Wojciechowski, 1993, с. 207–208]. Пад загалоўчымі словамі сабраны ўсе кантэксты, у якіх яны выступаюць. Падаецца колькасць такіх ужыванняў. У асобным месцы супастаўлены ўласныя назвы. Злучнікі прыназоўнікі і займеннікі супастаўлены асобна [Wojciechowski, 1993, с. 207]. На нашу думку, *Канкардансу беларускай мовы XIX стагоддзя* не хапіла такога падыходу, прынамсі некаторыя злучнікі, займеннікі і прыназоўнікі займаюць па некалькі аркушаў, што значна ўскладняе працу. Апрача таго, асобна пададзеныя абсалютна ўсе словаўжыванні не дазваляюць у цэлым аўтаматызаваць працу з матэрыялам і вымушаюць амаль уручную перагортваць аркушы, каб знайсці ўжыванні канкрэтнага слова з оканнем, вымай *e* як *i*, адсутнасцю дзекання або кропак над *ě* (пазначана *e*).

4. УЖЫВАННЕ СЛОЎ *ДОМ/ХАТА* І *ДЭРЫВАТАЎ* У БЕЛАРУСКІХ ТЭКСТАХ XIX СТ.

Лексемы *дом* і *хата* належаць да вельмі частотных слоў у тэкстах, замешчаных у канкардансе: напр. *хата* знаходзіцца ў дзясятцы найбольш ужывальных слоў [параўн. Лапіцкая, 2016, с.7]. Паводле нашых падлікаў, у прааналізаваных тэкстах слова *дом* і вытворныя ад яго налічваюць 192 ужыванні ў паэзіі і 136 – у прозе (разам 328), адпаведна слова *хата* і вытворныя – 375 ужыванняў у паэзіі, 216 – у прозе, што ў суме дае 591 выпадак. Усіх прааналізаваных прыкладаў налічана 919.

У заглавак мы ўзялі простыя і састаўныя назвы, утвораныя ад слоў *дом* і *хата* шляхам афіксацыі або метафарызацыі, і размясцілі іх у алфавітным парадку. Пасля загатоўнага слова (у якасці выключэння, устойлівага спалучэння слоў) падаецца значэнне, граматычныя (напр. часціна мовы: *наз.*, *прым.* і г.д.) і стылістычныя (напр. *памяни.*) паметы, у дужках указваецца частотнасць у тэкстах. Прыклады ўжывання прыводзяцца ў такім выглядзе, у якім яны былі занатаваны ў канкардансе. Калі з цытаты не вынікала значэнне слова, кантэкст адпаведна пашыраўся. Цытатны матэрыял служыць не толькі ілюстрацыі значэння слова, але таксама дапамагае рэканструяваць калектыўныя ўяўленні носьбітаў беларускай мовы XIX ст. пра *дом* і *хату*.

Божы дом ‘святыня, храм’ (6), фразеал.: гадку маю: што ты, сізяя голубко, колісь пры мне станеш **У БОЖЖОМ ДОМІ** под веньцом, што мя покохаеш (362, 002, 01)⁸; яшчэ прыказалі паліціі, каб прандзэй замкнуць мураваны касьцёл. Уся парафія як адзін, даведаўшыся аб гэтым, змовілася бараніць **БОЖАГА ДОМУ** ад разбою; бандай **У ДОМ БОЖЫ**, покі ад цара ня будзе адказу на іх просьбу (494, 241, 01–03; 15–6); бо народ ня дау, ня верыу, каб цар прыказывау бурцыць касьцёл – **ДОМ БОЖЫ** (494, 241, 05); пратакол на сябе, што уночы **НА ДОМ БОЖЫ** нарынуўся і страляу народ (494, 241, 28); людцы сілай баранілі бацькавай веры і **БОЖАГО ДОМУ** голымі рукамі, хоць іх стралялі (494, 240, 10). Метафарычнае словазлучэнне *Божы дом* зафіксавана ў двух творах XIX ст.: у вершы Каруся Каганца і праязічным тэксте Францішка Багушэвіча. Слова *дом* у дадзеным спалучэнні падразумявае рэлігійную грамаду-сям’ю, Гаспадаром якой з’яўляецца Бог, а ўсе прыхаджане-вернікі – гэта браты і сёстры [параўн. Казлоўская-Дода, 2015, с. 42]. Як зазначыў Уладзімір Лобач, „храм выступае дзейным механізмам ідэнтыфікацыі лакальнай супольнасці” [Лобач, 2013, 296], што асабліва выразна выявілася ў апавяданні Ф. Багушэвіча. „Свая” святыня, таксама як і дом, становіцца ўдвая даражэйшая падчас небяспекі. Калі яе нехта нетутэйшы (акупант) хоча зачыніць, перарабіць на стайню ці казарму, вернікі гатовыя на найбольшую ахвяру. У апавяданні Ф. Багушэвіча сяляне-католікі бароняць свой храм – Божы дом – нават цаной уласнага жыцця.

Бяздомны ‘які не мае дома’ (2), прым. у знач. наз.: чаму чорны мужычок? – бо у хаце курыць. [...] чым **БЯЗДОМНЫ**, мужычок? – бо чужога гляджу (039, 015, 05–06, 11–12); калі хто із сялян альба мяшчан, **БЯЗДОМНЫХ**, но маючых запас грошы захоча ехаць і сяліцца на свой счот на казіонных зямлях, то можа аб том прасіць уладзу (157, 012, 19–22). Прыметнік занатаваны ў вершы Ф. Багушэвіча і ў прозе Аляксандра Ельскага. Прыставачна-суфіксальны дэрыват з’яўляецца вынікам далучэння да ўтваральнай асновы *дом-* адначасова прэфікса і суфікса. Цікава, што ў матэрыяле выяўлены назвы, утвораныя ад асновы *кут-*: *кутнік*, *закутнік*⁹, якія ў беларускіх гаворках абазначаюць чалавека без сваёй хаты і сям’і (займае ён кут пры чужой сям’і) [Кунцэвіч, Крывіцкі, 2006, с. 138], але не знойдзена адпаведнага слова ад утваральнай асновы *хат-* (*хац-*) [пра гэтыя і іншыя найменні ў значэнні ‘чалавек,

⁸ Першы нумар – гэта нумар тэксту ў канкардансе (спіс цытаваных твораў знаходзіцца ў канцы артыкула), другі – нумар старонкі, трэці – нумар радка.

⁹ Бо давней і такія штуки случалісь, што к пьяніцам і гультаіом і **ЗАКУТНІКІ** прісылалісь. А хто папытая куды ты ідзеш закутніка слатаваты а пайду шукаючі пьяніцавы і гультаіовы хаты (397, 010, 31–32, 011, 01–02); паробкам жэ, бобылям і **КУТНИКАМ**, которые пойдуць на москаля, даруецьса 5 моргоу землі з маенткув скарбовых (459, 240, 28–30). Параўн. *кутнік* ‘батрак, парабак’ [ЭСБМ, 1989, т. 5, с. 174].

які не мае сваёй зямлі, сваёй гаспадаркі’ у сучаснай беларускай мове гл.: Казлоўская-Дода, 2016, с. 43–47].

Да дому (11), прысл.: вось як вярнуся **да дому**, мушу ісьці к аканому (337, 316, 04); мой ясны, пусці мя **до дому** збегаць бацьку та маці поцешіць (397, 011, 17); ідзіця, браццы, **да дому**, і вазьміця іх з сабой (398, 273, 17); тое на месца, пайшоу **дадому**, не азіраючыся, хоч дужа манулася азірнуцца (356, 046, 31–32); бо **дадому** захацелася, – кажа плытнік (360, 062, 20); да яшчэ каторы на всю ноч гуляць пойдзя то прышечі **дадому** толькі (397, 004, 15). Як вынікае з кантэкстаў, дадому чалавек *ідзе, прыходзіць, вяртаецца*, па доме сумуе (дадому *хочацца*), дадому *просяцца*, напр. жонка ў мужа просіць дазволу пабачыць бацькоў.

Да домункі ‘дадому’ (4): мой сыноч мілюсянкі, чы верняшся **да домункі**. МАТКА МАЯ РОДНАЯ, **да домункі** ня вярнуся (070, 008, 19–20); ВАСІЛЮ, ВАСІЛЮ, КІДАЙ КАСІЦЬ СЕНА, да йдзі **да домункі**, бо твая маруля сыночка урадзіла (072, 009, 07–09); маруля, маруля, бяры сваго сына, нясі **да домункі** (072, 009, 20–22). Прыведзеная форма, зафіксаваная ў ананімных думках беларускіх, не знойдзена намі ў іншых крыніцах. Няясна, ці форма з суфіксам *-унак/-унк-*: *дамунак/дамунка* існавала ў тыя часы як памяншальна-ласкавальная, ці гэта толькі аказіянальная форма ўтвораная ў мэтах паэтызацыі. Даведнікі беларускай мовы сярод суфіксаў суб’ектыўнай ацэнкі не называюць суфікса *-унак/-унк-*.

Дамавіна ‘труна’ (1), наз.: штоб ажыў, на таку навіну, вярнусяб да ляховіч у сваю **ДАМАВІНУ** (283, 051, 16)¹⁰. У беларускай мове назвы труны, утвораныя ад назваў жылля вельмі прадуктыўныя: *дамоўка, дамавіна, дамаўё, даміначка, дамочак, хата, хатка, хатанька, хатачка, сялібачка* і г.д. [Казлоўская-Дода, 2015, 39–40], асабліва выразна слова *труна* табуіравана ў галашэннях [Сысоў, 1995, с. 35]. Гэтыя эўфемістычныя назвы ўзніклі ў выніку лексіка-семантычнага ўтварэння. Адбылося раскладанне аднаго слова на амонімы, напр. *хата, хатка, дамочак*. У выпадку *дамавіны* маем дачыненне не толькі з метанімічным пераносам наймення чалавечага жылля на „жыллё” нябожчыка, а і з суфіксальным утварэннем, паколькі дэрыват *дамавіна*, як і *дамавінка*, вядомы толькі ў значэнні ‘труна’. Абедзве формы падае СМНН [2003, т. 1, с. 518], першую Мікалай Байкоў і Сцяпан Некрашэвіч перакладаюць на рускую мову: *дамавіна* – рус. *гроб* [Байкоў, Некрашэвіч, 1925, с. 88]. Слова выступае ва ўсіх усходнеславянскіх мовах [ЭСБМ, 1985, т. 3, с. 125].

¹⁰ Фрагмент арыгіналу наступны: *gdyby ożył? Wróciłby do Lachowicz i w grób się położył!* (księga I: „Gospodarstwo”).

Дамавінка ‘труна’ (1), наз.: ПРИГОЛУБЬ БОЯНЕ У ГОДЗІНЕ ТОЙ: У **ДОМОВІНЦЭ**, КАЖУЦЬ, ШТО ТОРГАЕ КРОУ, КОЛІ ГУКНЕ ПЕЯ – А ПЕЯ ТЫ ПОЙ! (419, 045, 30–32).

Дамашні ‘які мае адносіны да дому’ (2), прым.: ЕН КЛАДАМ **ДАМАШНЯЙ ЧАЛЯДЦЭ**, ДЛЯ МУЖЫЧКОУ БАЦЬКАЙ, – УСЯКІ СТАРАЦЦЭ АБ ПАНЬСКАЯ ДАБРО (334, 004, 10); У ПШЧОЛЬНАЙ АХВОЦЕ – У ЗВЯРЫННАЙ ЛОУЛІ, У КАНЯХ – СКАЦІНЦА **ДАМАШНЯЙ ГАДОУЛІ** (125, 031, 88). Не заўважаны намі ў матэрыяле канкарданса субстантываваны прыметнік у форме множнага ліку *дамашнія* ў значэнні ‘члены сям’і, асобы з адной сям’і разам з кім-н.’, аднатаваны ў газеце „Наша Ніва” за 1907 г. [СМНН, 2003, т. 1, с. 519]. На падставе матэрыялу можна меркаваць, што прыметнік *дамашні* ў беларускай мове XIX ст. не быў пашыраны [параўн.: Казлоўская-Дода, 2015, с. 47–49].

Дамовы 1. ‘саматужны’ (1), прым.: ЯК НАРОД ПАСКІДАУ НАРОДНУЮ АДЗЕЖУ, ТО І ВЫРОБЫ **ДАМОВЫХ ТКАНІ** УНІКЛІ, А НА ФАБРЫЧНУЮ УСЯКУЮ (157, 022, 24).

Дамовы, дамавы 2. ‘які мае адносіны да дому’, ‘у межах дому, хатні’ (6), прым.: ПРЫВЫКАЛІ К ТАМУ ЛАДУ **СЛУГІ ДАМАВЫЯ** І ПРЫЕЗДНЫ ГОСЦЬ І КРЭУНЫ І ЛЮДЗІ ДРУГІЯ, ЯК ТОЛЬКА (056, 013, 24); КАСАЛІСЯ ГІСТОРЫІ РОДНАГА КРАЮ, А ПЯРАД ШЛЯХТАЙ ЖУПІЛАСЯ АБ **ДЗЕЙКАХ ДАМОВЫХ** І ПАВЕТУ (056, 019, 21); ПАЛАЖЭНЬНЕ БЫЛО ЦЯЖКОЕ, А **ДАМОВЫ СПАКОЙ** РУЙНАВАЛА ІНТРЫГАНТКА, ВЕЛЬМІ ПАДОБНАЯ ДА СТАРОЙ ПАНЕНКІ ВІКТОРЫІ (288, 002, 02–03); У **ДАМОВЫМ ПАЖЫЦЦЫ** Я БЫУ ШОРСТКІ І КАПРЫСНЫ (288, 002, 15); УСЯК САБЕ ПАНАМ, – ШЧАСЛІУ **БЫТ ДАМОВЫ!** (335, 001, 28); СЯГНУУШЫ МЫСЬЛЮ, СКОЛЬКІ-Ж ГЭТА БАЧЫЦЦА СЯЛІБ СЯГОНЬНЯ АПАГАНЕННЫХ, СКОЛЬКІ-Ж ГЭТА ДЗЯДОУ НЯ МАЕ ПА ШТО ЗАГЛЯДАЦЬ У **ДАМОВЫЕ ВОГНІШЧЫ!**? (294, 001, 20–22). Не выступілі значэнні ‘міжусобны’, ‘дамавік’ [параўн. СМНН, 2003, т. 1, с. 519], як і слова *дамавы* ў значэнні ‘злы або добры дух, дамавік’¹¹ [СМНН, 2003, т. 1, с. 518]. Азначэнне *дамовы* мае ў тэкстах, сабраных у канкардансе, у тры разы большую частотнасць, чым *дамашні*. У *Слоўніку мовы „Нашай Нівы”* гэтыя суадносіны яшчэ больш няроўныя: 1 (*дамашнія*), прым у знач. наз. да 15 (*дамовы*), прым. [СМНН, 2003, т. 1, с. 519]. Калі не лічыць субстантывацыі, можна сцвердзіць, што на пачатку XX ст. прыметнік *дамовы* быў адзіна магчымым. Прыметнік *дамовы* фіксуе і слоўнік М. Байкова і С. Некрашэвіча¹², у якім форма *дамашні* наогул адсутнічае [Байкоў, Некрашэвіч, 1925, с. 88].

Дамой ‘дамоў’ (4), прысл.: ПІШЫ ДЗЕНЮШКУ НА ПАЛУШКУ, АДСЫЛАЙ **ДАМОЙ** АДСЫЛАЙ **ДАМОЙ** ДА ОЙЦА МАГО (098, 020, 21–22); ПРІШЕУ **ДАМОЙ** – ЖЕНКА У ПОЛІ (128,

¹¹ Слова *дамавік* таксама не выступіла ў тэкстах, змешчаных у канкардансе [параўн. Байкоў, Некрашэвіч, 1925, с. 88: *дамавік* – рус. *домовой*; Ластоўскі, 1924, с. 157: *дамавік, дамавы* ‘дух, які апякуецца домам і сям’ёй’].

¹² Як адпаведнік рус. *домашний*.

011, 10); з ВОЛОСКОЙ **ДАМОЙ**, з ДОМУ У ВОЛОСКУЮ (158, 014, 25); КАЛІ У ЛЕСЕ ЛЯЖЫЦЬ КАЛОДА, А МУЖЫК **ДАМОЙ** ЯЕ ЗАБЯРЭ, АЛЬБО СКАЦІНКУ ПА НІМ ПАПАСЕ (483, 145, 20–21). Форма аказіянальная, значна пераважаюць над ёй формы *дамоў* і *дадому* (*да дому*). Параўн. таксама слоўнік М. Байкова і С. Некрашэвіча; *да дому* – рус. *дамой*, *дамоў* – рус. *дамой* [Байкоў, Некрашэвіч, 1925, с. 87–88].

Дамок 1. ‘труна’ (1), наз.: ВАШОУ Я ДА СЯНЕЙ, ЦЕСЛІ ЦЯСЛЮЮЦЬ, ДЛЯ МАЕЙ ЖАНЫ **ДАМОК** БУДУЮЦЬ (059, 002, 22).

Дамок 2. ‘дом’ (памянш.) (4), наз.: ПРЫЕДЗЕ, – АСЬЛІ ПАНЬСКА ДРУЖБА НАВЯСЬЦІЦЬ **ДАМОК** СУДЗЬДЗІ, – КРЫХУ ТАМ ПАБУДЗЕ, ПРЫВЫКНЕ (283, 024, 13); ТА ЗАВЕЦЦА НЭВОЮ, – НА УЗГОРКУ СЫПАНАМ УЗНАРОК ПРЫ РУЧАЮ, **ДАМОК** ПРЫГОЖЫ ! (283, 095, 14); ДЗЯКУЙ, ШТО НАВЯСЦІУ МОЙ **ДАМОК** СТАРЭНЬКІ (335, 002, 15); «ДЗЕ Ж ЁН, ОЙ ДЫ ДЗЕ?» – ТАК БАЦЬКА, ТАК МАЦІ ГАЛОСІЦЬ. ОХ, ЗА МНОЙ! А Я ТУТ, Я ВАШ, ДАЛЕК **ДАМОК** НАШ (394, 367, 16).

Дамоў (16), прысл.: ЧАСАМІ БАДЗЯЕЦЦА ДЗЕН КУОЛЬКІ, А ПРІХОДЗІЦЬ **ДАМОУ**, МАЦІ ЯГО ПАЧАНЕ АБІРАЦЬ:» ДЗЕ ТЫ, МАЙСЕЙКО, БАДЗЯЕССА ЯК ХЛЮНДРА ЯКА (453, 127, 40–41); А ПАРАБКІ ШІГАЛЯ ЙШЛІ З ШІНКУ **ДАМОУ**, ДА Й УГЛЕДЗЕЛІ ПОЛЫМЬЯ (453, 130, 11); ЧАСАМІ БАДЗЯЕЦЦА ДЗЕН КУОЛЬКІ, А ПРІХОДЗІЦЬ **ДАМОУ**, МАЦІ ЯГО ПАЧАНЕ АБІРАЦЬ: «ДЗЕ ТЫ (453, 127, 40); ТУРКАМІ ШТО БЫЛА УЖО З ВОСІМ ГАДОУ ТАМУ, БОЛЬШ ЯК ТРЫСТА ТЫСЯЧ **ДАМОУ** НЕ ВЯРНУЛІСА (455, 021, 21); «А ХТО КАБЫЛКІ НІ МАЕ, ПІХАТОЙ **ДАМОУ** МАХАЕ» (470, 236, 13); А **ДАМОУ** ВЯРНУСА ГДЗЕЖ ТУТ АДДЫХАЦІ І УЗНОУ БЯРУСА КАСУ ПАКЛЯПАЦІ (471, 048, 17–18). *Дамоў вяртаюцца з карчмы/з шынкі* (найчасцей п’яным), *дамоў звозяць з поля ўраджай*, *дамоў гоняць хатнюю жывёлу*, *дамоў вяртаюцца і мужыкі, і паны*; калі каго-н. доўга няма дома, *яго завуць/клічуць дамоў*; *дамоў вяртаюцца з вайны*, калі жывыя (або не вяртаюцца); *дамоў з кірмашу едуць возам або ідуць пехатой*; мужык *вяртаецца дамоў*, каб *працаваць на гаспадарцы* (яму няма калі адпачываць), паніч *вяртаецца дамоў*, каб *ладзіць вечарыны, прымаць там гасцей*, разам з сям’ёй *спажываць ежу* і г.д.

Дамоўкі ‘дадому’ (1), прысл.: ЧІ НЯ БЫЛА-Б, ПАНОЧІК, ЛАСКА, МЯНЕ **ДАМОУКІ** АТВЯСТІ (193, 010, 05), адеутнічае ў матэрыяле слова *дамоўка* ў значэнні ‘труна’, якое фіксуе *Слоўнік мовы „Нашай Нівы”* [СМНН, т. 1, 2003, с. 520]. Слоўнік М. Байкова і С. Некрашэвіча падае слова *дамоўка* ў значэнні ‘кватэра’, рус. *квартира* [Байкоў, Некрашэвіч, 1925, с. 89].

Дамочак ‘дом’ (памянш.) (1), наз.: ТУТ-ЖА ПРЫ КОЖНЫМ **ДАМОЧКУ**, ЯК МУРАШКІ ПРЫ ГНЯЗДОЧКУ, БУРКУЕ ЦЬМА ГАЛУБЕЙ! (336, 009, 12).

Дом 1. ‘месца сталага пражывання, жыллё’, ‘сядзіба, гаспадарка’ (96): НЯМАШАКА ПАРАДКА, НОВАЙ МОДЫ, ЯКІ У ПОЛЬСКІХ **ДАМАХ** БЫВАЕ ЗАУСЕДЫ ПРЫ ПОЛУДНІ, – ШТОЖ! – СУДЗЬДЗЯ ПРЫЗВОЛУ НА ТОЯ, ХАЦЯ У ДУШЫ НЯ ХВАЛІУ БЕЗЛАДЗЬДЗЯ ТАКОЯ. (283, 089, 15–18); БЫЛО ПАРА **ДАМОУ** МУРАВАНЫХ, ПАСЬЛЯ ВЯЛІКІ ДРЭУЛЯНЫ **ДОМ** ОСКЕРКОУ, А ПОБАЧ ГЭТКІ-Ж, ТОЛЬКІ КРЫХУ МЕНШЫ, **ДОМ** МАЙГО ДЗЯДЗЬКІ З ВЯЛІКІМ

ПУСТЫМ ПЛЯЦАМ (284, 004, 18–21); СВАЙГО ПАНОЧКУ **ДОМУ** НЕ ЗБУДУЕШ, ДА ЧУЖЫ **ДОМ** І ВЕСЭЧКУ САБЕ АЛЕНДУЕШ? І ТОЛЬКО ДВА ЦІ ТРЫ ГОДЫ ПАБЫУШЫ З НАМІ ТУТ, ВЕЗЕШ МАЛЫЕ ДЗЕТЭЧКІ У ДРУГІ ЧУЖЫ КУТ (447, 124, 17) і г.д.

Дом 2. ‘сям’я’ (2): ДАЛЕКІ ЕН СВАЯК І ПРЫЯЦЯЛЬ **ДОМУ** (056, 011, 16); з **ДОМУ** СТАУ УЦЯКАЦЬ, ЧАСТА ЗАГЛЯДАУ ДА ЧАРКІ, ПАЛЮБІУ У КАРЧМЕ ГУЛЯЦЬ (335, 005, 25). Значэнне ‘сям’я’ ў другім прыкладзе не зусім выразнае, трохі размытае; у той час, як першы прыклад з’яўляецца даслоўным перакладам з польскага. Часцей у значэнні ‘сям’я’ выступаюць у тэкстах лексемы *сямейства, радзіна, фамілія*, якія маюць больш вузкае значэнне.

Дом 3. ‘край’ (2): БО У ГЭТЫМ ХВАЛЬШЫ НЕТ: ШТО ХТО ЛЮБІЦЬ РОДНЫ **ДОМ**, ТАГО ЛЮБІЦЬ РОДНЫ СВЕТА (326, 011, 09); І АПАЛЧЭНЦЫ З КРЫЖАМІ ВЯЛІКІМІ ГРАМАДАМІ РАДЗЕНЬКІ БРАДУЦЬ К **ДОМУ**; АДЗІН ГАСЦІНЕЦ З САБОЮ, ДРУГІ РАД, ШТО ХОЦЬ З ДУШОЮ У СВАЮ ВЕРНЕ СТАРАНУ (336, 001, 15). Гэтае значэнне выступіла толькі двойчы.

Дом 4. ‘будынак’ (2): СУСЕДКІ МАЕ ДУМАЛІ, ШТО **ДОМ** ЗВАЛІЦЦА, А БЫЛО ГЭТА НА ЧАЦЬВЕРТЫМ ПАВЕРСІ (294, 002, 21); БАЧУ ЦЭРКАУ, ЦІ ШТО, НА БАКУ. ГЭТКІ **ДОМ**, ЯК БЫ ХАТ НАШЫХ ДВАЦЦАЦЬ У АДНУ ПАСТАВІ ВЫСОКА, СЦЯНА НА СЦЯНУ! [...] А УСЁ-ТКІ ДЗІУЛЮСЯ, НЕ МАГУ АДЫСЦІ. [...] «ГЭТА Ж, – КАЖА ЁН МНЕ, – НЕ МАЛЕЛЬНЯ, А ТЭАТР, КУДЫ ХОДЗЯЦЬ ГЛЯДЗЕЦЬ ПРАДСТАУЛЕННЯ!» (484, 341, 07). Рэдка выступаюць прыклады, у якіх падкрэсліваецца дадзенае значэнне. У першым кантэксце падчас святкавання дзядоў у шматкватэрніку ў Францыі ўзнікла мітусня, выкліканая жаданнем моладзі зрабіць ваенную муштру і то не пяхоты, а кавалерыі. КОЖДАЕ КРЭСЛО СТАЛОСЯ ЖЭРАБЦОМ (294, 002, 15–16). Другі фрагмент, у сваю чаргу, апісвае будынак тэатру.

Дом 5. ‘род, дынастыя’ (3): ЖОНКА, З **ДОМУ** СКАРЖЫНЬСКАЯ, БЫЛА НЕ БАГАТА, АЛЕ СТРОЙНАЯ (224, 042, 10); АПОШНЯЯ З ГЭТАГО **ДОМУ** СТАНІСЛАВА ЛЕГАТОВІЧ ПЫТАЛАСЯ У МЯНЕ, ЦІ НЯ (293, 003, 02); ТАК МАЯ МАТКА, ЯК І ПАНЯ ЮДЫЦКАЯ БЫЛІ ЭСТКОУНЫ З **ДОМУ** І СУСТРЭЛІСЯ (293, 008, 12). Асобна намі сабраны прыклады са значэннем ‘род’ (проза: Адам Гурыновіч, *Было ў пачатку іюля...*, Альгерд Абуховіч, *Мемуары*), паколькі яно заўважана таксама ў *Слоўніку мовы „Нашай Нівы“* (СМНН, 2003, т. 1, с. 585), у сучаснай беларускай мове названае значэнне лічыцца ўстарэлым і ў тэкстах апошніх 25 гадоў намі не было засведчана [Казлоўская-Дода, 2015, с. 114–115].

Дома ‘у сваёй хаце, там, дзе жывеш’, ‘у сваёй гаспадарцы’, ‘у родных мясцінах’, ‘у сям’і’ (16), прысл.: ДА КАНЦА ЛЕТА БЫЛІ МЫ ЕШЧЭ **ДОМА**, Г. ЗН. У КАЛАТЫЧАХ (285, 001, 20); МАРШАЛАК БАБРУЙСКІ, У ПУБЛІЧНЫХ СПРАВАХ БЫУ ЦЬВЕРДЫ, АЛЕ **ДОМА** ГВАЛТОУНІК І АВАНТУРНІК, ЯК І ЯГО ДВА СЫНЫ (292, 002, 23–24); ЧУЖЫХ ЛЮДЗЕЙ ПАБРАЛІ СЛУЖЫЦЬ, С МАТЧЫХАЙ БАШ ЗЛОУ НЕЛЬГА **ДОМА** ЖЫЦЬ (334, 005, 14); МУЖЫЧОК ЖЭ Й ТАГДЫ ЦІХА РАД БЫ **ДОМА** ПРАЦАВАУ, ДА ПАНКІ ТВАРЫЛІ ЛІХА, А НАШ БЕДНЫ ЛОБ

ТРАШЧАУ (334, 014, 02–04); А ПАН СПЫТАУ АКАНОМА: «ЧАМУ ДЗЕДА НИМА **ДОМА?**» (470, 235, 08); ДА НЕ ТАК ЧАСТО МЫ ХОДИМ І МОЛІТЦА: ЗВЫКЛІ **ДОМА** СІДЕТЬ, ХОЧЕМ ЛЕНІТЦА (490, 002, 02). У фрагментах тэкстаў падкрэсліваецца аспект лакатыўны (дом як сталае месца прабывання), псіхалагічны („сваё” месца) і грамадскі (дом як сям’я).

Домік (памянш.) (2): НАЙМІ САБЕ ЧІСЦЕНЬКІЙ **ДОМІК**, КУПІ ШТО ТРЕБА, І ЖІВІ САБЕ С БОГОМ (164; 003, 12); **ДОМІК** ПРАУДА БЫУ СТАРЭНЬКІ, ДА ШЧАСТЛІВЫ БЫЛІ ВСЕНКІ (462, 002, 02).

Не знойдзена намі ў тэкстах канкарданса лексема *дамавіты* ‘гаспадарлівы’, у „Нашай Ніве” (1906–1915) яна занатавана [СМНН, т. 1, 2003, с. 518], а таксама *даматур* – рус. *домосед*, *даматурка* – рус. *домоседка* [параўн. Байкоў, Некрашэвіч, 1925, с. 88].

Хата ‘жыллё’ (119): ГАРОД ПАКАПАЛІ, НЯБОЖЧЫЦА МАТКА ЧЫСТА ЗАХВАРЭЛА І ДЗЯДЗЬКАВА **ХАТА** З КАМІНАМ ЗГАРЭЛА (013, 029, 15); А ЛЮДЗІ РАГОЧУЦЬ, ЗЫЙШОУШЫСЯ З **ХАТ**, О КОЖНЫ УТАПІЦЬ БЫ УРАТНІКА РАД (021, 065, 01); ГВАЛТАМ З **ХАТ** ЦЯГНЕ, У ЦЭРКВУ ГОНЕ (053, 036, 16); СЕРЦАМ НАС ЧАСТУЕ, – ЧЫМ **ХАТА** БАГАТА (126, 106, 09); ІГНАТА, – У ЯГО ПРАСТОРНА, ЦЕПЛА **ХАТА**, УСЕ ЛАВЫ ЯНЫ ПАЗАЙМАЛІ, ДЗЕ ХТО ЯК (131, 001, 5); СУСЕДЗІ МАЛОЦЯЦЬ, ПРАДАЮЦЬ ЗЯРНЯТА, А ЯГО ПУСТЫЯ: СТАДОЛА І **ХАТА** (133, 008, 14); **ХАТА** ПАДПЕРТА, КРИВАЯ, У ДОЖЧ ЯК РЕШАТА ПРАЦЕКАЯ, ПЛАЧУЦЬ ГОЛЫЯ, БЯЗ ХЛЕБА (131, 003, 15) і г.д. Слова знойдзем і ў слоўніку М. Байкова і С. Некрашэвіча: *хата* – рус. *хата*, *изба*; *дом* [Байкоў, Некрашэвіч, 1925, с. 334].

Хата ‘сям’я’ (9): СВЕЧІ РАЗ НЕ ОТПРАВИУ ТАТА, ПРІЦЕРПИЛА ЗА ТОЕ **ХАТА**. НАЙЛЕПШІЙ ЗДОХ У НАС ЦЕЛЕНОК, А У НЕВЕСТКІ УМЕР ДЗЕЦЕНОК (137, 003, 13–17); У БУДНІ ДЗЯНЕК, ЧЫ У СЬВЯТА, КАЖЭЦЬ ШТО ГОСЬЦЯМ РАДА ГАСПАДАРНА **ХАТА** (283, 115, 16); НА ВЫПРАВУ ДЗЕЛЕ ТАГО, ШТО ХОЧУЦЬ МЯНЕ АТДАЦЬ У **ХАТУ** БАГАТАГА, ХОЦЬ СТАРАГА УЖЭ, АПАНАСА ГУБАРА (337, 311, 13); КАРОУКІ МАЛАКО ЛІЛІ У ДАЕУКІ, КАБ НІКОЛІ АЛЯНДАР НЕ БЫУ У **ХАЦЕ** ГАСПАДАР! (339, 558, 03); БО **ХАТА** ГАСПАДАРА ТАГО НЯ ЛЮБІЦЬ КАТОРЫ ГАРЭЛКУ ДОБРА ДЗУБІЦЬ (397, 002, 03); БО ЯК НЯ ПІЛЬНУЯСЯ СВАЕ ЖОНКІ І **ХАТЫ** ТО І ПАВАЛАЧЕШСЯ ЯК ПЕС КУДЛАТЫ (397, 004, 25) і г.д. Значэнне ‘сям’я’ ў пададзеных прыкладах мае не зусім выразныя межы. У згаданых кантэкстах яно знітавана са значэннямі ‘жыллё’ і ‘гаспадарка’.

Хата ‘край’ (3): ТАГО, З **СЯГО КРАЯ** БУДЗЕМ ЯК У АДНЭЙ **ХАЦІ** І БРАЦЕННІКАУ ЖЭГНАЯ НЯ БУДЗЕМ ЦЯЖКА УЗДЫХАЦІ (326, 011, 05–06); У **БЕЛОРУСЬКОЙ ХАЦЕ** – АХ, У МУЖЫКОУ, – МНОГО СЕРДЦА ЕСЬЦЬ (419, 045, 17); МОСКАЛІСКО ТУГЫЙ ВЯЖЭЦЬ НАМ ЯЗЫК, У **БЕЛОРУСЬКОЙ ХАЦЕ** ДУХНУЦЬ НЕ ДАЕЦЬ (419, 045, 10); ЯК КОЖАН СЯДЗЕ У СВАЕЙ **ХАЦЕ** І ЛЮДЗЕЙ БУДЗЕ НАЗЫВАЦЬ: «БРАЦЕ!» (439, 540, 16).

Хата ‘сядзіба і гаспадарка’ (6): КІНЬ **ХАТУ** РОДНЭ ПОЛЕ І НА БРАТА БЯРЫ БРАНЫ! (315, 004, 11); І У ГУМНІ ПОУНО, У **ХАТЭ** ІЗБЫТОК І ОБОРА БОГАТА (333, 009, 13); ТУТ У ЦЯБЕ І **ХАТА**, І ЦЕПЛО І ЗЯМЛІ КРЫХУ ЕСЦЬ (453, 016, 03); ГАРАВАУ ПАКУЛЬ БОГ У ЦЕРПЛІВОСЬЦІ

ДЗЕРЖАУ А ПАСЬЛЯ КІНУУ **ХАТУ** І ЗЯМЛЮ (455, 015, 08); ДАУНЕЙ КАЖДЫ БЫУ БОГАТЫ, БО ПЛАЦЛІ ЗКАЖДЭЙ **ХАТЫ** (462, 002, 08); КАЖНАЯ ФАМІЛІЯ БУДЗЕ У СВОЕЙ **ХАЦІ** ЖЫЦЬ, ЯК ЗАХОЧЭ (487, 011, 23).

Хатка ‘хата’ (нейтральнае) (30): НА САМЫМ КАНЬЦУ СЯЛА: ТАМ ЯГО **ХАТКА** БЫЛА (414, 060, 16); ЧОРТ **ХАТКУ** СМАЛОЙ АБВЕУ, ЗАЖОГ ЯЕ- ДА Й ЗАПЕУ (414, 062, 29); **ХАТКА** СКРОСЬ ЗЯМЛЮ ПАШЛА! (414, 062, 64); **ХАТКА**, ХЛЕБІЦ І ГРАЧЫХА? (428, 044, 05); ВОЛНЫЯ ЗА ТЭЙ ЛАСКУЦІК, ІДЗЕ СТАЇЦЬ ІХ **ХАТКА** ХОЦЬ І БЯЗ СЯНЕЦ (456, 015, 21); І ЛЮДЗІ ІХ, ЯК ЛЮДЗІ, І **ХАТКІ** ПАСІЛЯН, ЯК **ХАТКІ**; (456, 017, 09–10); РЭКРУТЫ ДРАЦЬ ПОДАТКІ, ЗАБІРАЦЬ ОСТАТНІ **ХАТКІ**, ТО НЕ МОГБЫ НІЦ ЗРОБІЦІ, І МУСЯУБЫ (462, 003, 03) і г.д.

Хатачка (памянш.) (2): ПАШЛА-Ж ЯНА ДА **ХАТАЧКІ** СВАЕЙ МАТУЛІ ПАКЛАНІЛАСЯ: ДЗЯКУЙ МАТУЛЯ ЗА (226, 086, 07); ТУМАН НАД СЯЛОМ, ХАТКА НАД ЛУГОМ, **ХАТАЧКА**, РОДНАЯ ТЫ МНЕ (394, 367, 11).

Хатанька (памянш.) (2): ВЕЦЕР ГОНЕ ВАС БЯЗ ДАРОЖЭНЬКІ, І НІГДЗЕЖ ДЛЯ ВАС НЯМА **ХАТАНЬКІ** (043, 018, 04); А БАДАЙ ТЫ НОВАЯ КАРЧОМКА ЗГАРЭЛА, ЯК МАЯ ПЕРЭЗ ЦЕБЕ **ХАТАНЬКА** ЗГАЛЕЛА (171, 002, 04).

Хатушка (памянш.) (1): БАБА ЗАБРАЛА УСЕ МАНАТКІ, **ХАТУШКУ** ПРАДАЛА, ПАЕХАЛА І ДА СМЕРЦІ ДАХАВАЛІ (121, 074, 27).

Хаціна ‘хата’ (нейтральнае) (6): ЛЕСАМ, ДА МЕЖ РАКОЮ, ТАМ СТАЯЛІ ДВЕ **ХАЦІНЫ**, УСЦІННІ, ДРУГА ГАРПІНЫ (123, 025, 09); ВАДОЮ ЗАСЫПАЛІ МЫ ЗЕМЛЕЮ У КРУГ **ХАЦІНЫ** ОСТУПІЦЬ КАБ ОГОНЬ ТОЙ ЗАГАСІЦЬ (219, 030, 15); ПРАЦЫ КРАСЬНЕЙ АТ КАЛІНЫ, ВЯСЕЛ БРАДЗЕ ДА УЛАСНАЙ НА СПАКОЙ **ХАЦІНЫ** (283, 022, 14); ВОЧКАМ ДЗЯЦЮКОУ МАНІЛА, МУЖНІНАЙ **ХАЦІНЫ** БАШ НЯ ПІЛЬНАВАЛА, НЯ РАЗ ЯМУ ЛІХА (334, 005, 05); ІХ ПРЫГОЖАНЬКА **ХАЦІНА**, МАУЛЯУ, ЦАРУ НА ПАКАЗІ! (335, 003, 15); ПАБЕГЛА Й СЯГОННЯ, КІНУЛА **ХАЦІНУ**, УТКНУУШЫ У ШЧЭЛКУ СМОЛЬНУЮ ЛУЧЫНУ (335, 013, 03).

Хацінка (памянш.) (4): ПРЫ ДАРОЖЦЭ, ПРОСТА, СУПРАЦІУ ДВАРА, МАУЛЯУ НА КУРЫННАЙ НОЖЦЭ СТАЇЦЬ **ХАЦІНКА** МАЛА (126, 084, 06); Я УСВАЕМ ДОМЕ ГАСПАДЫНЕЧКА: – МАЯ **ХАЦІНКА** ДАХАМ ПАКРЫТА, МАЯ СПАДНІЧКА ЗОЛАТАМ (126, 109, 03); БУДЗЬ ЗДАРОВА ЖОНКА, БУДЗЬ ЗДАРОВА ТВАЯ МАТКА, БО ЯК РОДНАЯ **ХАЦІНКА** ВЫДАЛАСЬ НАМ ВАША ХАТКА (326, 006, 17–20); ВЫГНАЛА-Ж Я ІЗ **ХАЦІНКІ** МУЖЫКА ЛІХОГА, ЧАСТАВАЛА ЦЭЛУ НОЧКУ МАЯГО МІЛОГА (335, 010, 23).

Хатні (1), прым.: ДА ІОНО ТО І БЫЛО ЗА ШТО ЛЯЯТЦА: МОУЛЯУ-БЫ, УСЯ **ЖІВІОЛА ХАТНЯЯ** ЗАУЗЯЛАСЯ РОБІЦІ ІОЙ ВО УСІМ НА (354, 036, 19–20). Прыметнік замешчаны ў слоўніку М. Байкова і С. Некрашэвіча: *хатні* – рус. *домашний* [Байкоў, Некрашэвіч, 1925, с. 334]. Наогул вельмі мала спалучэнняў з прыметнікам *дамашні* і *хатні* засведчана ў тэкстах XIX ст., у апошні час словазлучэнні гэтага тыпу вельмі прадуктыўныя [Казлоўская-Дода, 2015, с. 47–49].

Да хаты (5), прысл.: ВАШОУ Я ДА **ХАТЫ**, ЛОЖА ЗАСЛАНА, ЖАНА ПРЫБРАНА, У КАНЦЫ ГАЛОУКІ (059, 003, 02); ВЭДОМО, – ЮРЫСТА, ОБДЭРЭ ВСІХ ДО ЧІСТА, ДЫЙ ПОІДЭ

С БОГОМ ДО **ХАТЫ** (333, 015, 37); А ЯК МУЖ АТ КНЯЗЯ ПРЫБРАДЗЕ **ДА ХАТЫ**, СЫНЫ ПРЫДУЦЬ С ПОЛЯ,- ВОСЬ ЯНА (334, 009, 09); І ПАЙШОУ **ДА ХАТЫ** ШІГАЛЕВОЙ, АЖ ЕШЧЕ НЕХТО КАЛЕ ПАРКАНУ ГАМОНІЦЬ (453, 129, 46); ЯК БЫУ СТАРШЫНА БАГАТЫ – ПРОСІЦЬ ПАСРЭДНІКА **ДА ХАТЫ** (488, 020, 23). Прыслоўе падае таксама перакладны слоўнік М. Байкова і С. Некрашэвіча: *да хаты* – рус. *домой* [Байкоў, Некрашэвіч, 1925, с. 334].

Няма магчымасці ў межах аднаго артыкула прывесці ўсе выпадкі словаўжыванняў, утвораных ад слоў *дом* і *хата*. Параўнанне з лексікаграфічнымі працамі, прывечанымі беларускай мове пачатку ХХ ст., выяўляе словы, што захавалі форму і значэнне, адначасова паказвае, што тэксты канкарданса характарызуе большая разнастайнасць словаформаў. Можна меркаваць, дыферэнцыяльныя слоўнікі не ўсе іх фіксуюць. З іншага боку, у апошніх як асобныя загаловыя словы фігуруюць лексемы, якія ў тэкстах не выступаюць. Пытанне застаецца адкрытым, ці не захаваліся (пакуль не выяўлены ў архівах) тэксты, дзе дадзеныя лексемы ўсё ж такія выкарыстоўваюцца, ці, магчыма, яны мелі на той час абмежаванае ўжыванне.

Як паказаў словаўтваральны аналіз формаў, большасць суфіксальных назоўнікаў – гэта назоўнікі з формаўтваральным суфіксам суб'ектыўнай ацэнкі – выражаюць яны станоўчыя адносіны суб'екта да жылля (*домік, дамок, дамочак, хатачка, хатушка, хатанька, хацінка*). Падвойныя памяншальна-ласкальныя суфіксы абазначаюць высокую ступень ласкальнасці/памяншальнасці.

Матываваныя словы, формы і метафарычныя пераносы адлюстроўваюць суб'ектыўную інтэрпрэтацыю таго, што карыстальнікі беларускай мовы ХІХ ст. назіралі навокал, і як ацэньвалі сваё акружэнне. Успрыманне рэальнасці, названай нематываванымі словамі, якія страцілі сваё першапачатковае значэнне, выяўляецца пры дапамозе сувязі з іншымі словамі.

5. СПРОБА КАНЦЭПТУАЛІЗАЦЫІ ПАНЯЦЦЯ ДОМ

Менавіта семантычныя сувязі (гіпоніма-гіперанімічныя, г.зн. іерархічныя, тэматычныя, сінанімічныя, антанімічныя і г.д.) дазваляюць узаемна словы замяняць, супрацьпастаўляць іх наогул або толькі паводле пэўнай рысы; абагульняць, г.зн. знайсці слова, якое семантычна вынікае з іншага, мае больш агульнае значэнне, і наадварот; сюды ж адносяцца і сувязі тыпу: дзеянне – інструмент дзеяння, дзеянне – месца дзеяння і г.д. [параўн.: Плотнікаў, Антанюк, 2003, с. 126; Grzegorzczukowa, 2007, с. 137–139]. Значная колькасць словаўжыванняў (больш за 900) і кантэкстаў дазваляе

сфармуляваць агульныя тэзісы на тэму паняцця ДОМ у беларускай мове XIX ст.

Чалавечае жыллё, якое, як сведчаць прааналізаваныя тэксты, у XIX ст. у марозную зіму было таксама жыллём для курэй, авечак і парасят¹³, значна адрознівалася ад сучаснага. Асвечаная ў вячорны час лучынай хата¹⁴ мела печ з льяжанкай¹⁵ і покуць, дзе знаходзіліся святыя абразы¹⁶. Ля покуці стаяў стол і лавы. Калі хата мела сені, мароз не так хутка выхалоджваў памяшканне, але здаралася, што сенцаў не было. А вось так апісвае традыцыйную беларускую хату Таццяна Валодзіна: „Ля ўваходу размяшчалася печ, ля якой знаходзіўся качарэжнік. Супраць печы каля ўваходу размяшчаўся гаспадарчы („бабін”) кут, дзе стаялі вёдры, кадушкі, а на сцяне вісела паліца з посудам. Па дыяганалі на ўсход віселі абразы, там знаходзілася покуць, пасярод пакоюў стаяў стол” [Валодзіна, 2006, с. 527].

Для абазначэння жылля для адной сям’і выкарыстоўваліся дзве назвы *дом* і *хата* [параўн.: Ластоўскі, 1924, с. 156]¹⁷. Тэксты фіксуюць неаднаразовую замену агульнай назвы жылля назвай ягонай часткі. Некалькі разоў у значэнні ‘памяшканне ў хаце’, ‘хата’ выступіла найменне *камора*¹⁸: ІЗ ВЯЧОРА **КАМОРА** ЗВЯНЕЛА, А С ПАУНОЧЫ НАГАЙКА ШУМЕЛА (065, 005, 12–13); ПАШЛА ДА **КАМОРЫ** ПА УСЕ СВАЕ УБОРЫ. ЯСЬКА ДА **КАМОРЫ**. ГАНУЛЬКА У **КАМОРЫ** ДВА ЛІСТОЧКІ ПІША. СЫНОЧКА КАЛЫША (071, 009, 06–11); ДЗЯУЧЫНА ЦІХА НАРАБІЛА ЛІХА, ПУСЦІЛА ЖАУНЕРА ДА **КАМОРЫ** ЦІХА. (094, 018, 01–04); ВЫДЗІ МАЦІ ДАЙ З НОВАЙ **КАМОРЫ**, ПАСЦЯЛІ МАЦІ БЕЛУ ПАСЦЕЛЬКУ (097, 020, 05–06); ЗРЭНКАЙ ВОДЗІЦЬ ПА **КАМОРЫ**, ТОЖ СЬВЯТЛІЦА КАБЕЦЬЦЯ,- ЖАНОЦКІ ПРЫБОРЫ; – ХТОЖБЫ ТУТ ЖЫУ? (283, 017, 05–7); І ПА ДОСЦЭ УПАЛА АКНОМ У **КАМОРУ**, СПЕВАЮЧЫ ХВАЦІЛА СУКЕНАЧКУ ЯСНУ, ПРЫ ЛЮСТРЫ ЛЮБАВАЦЦА СТАЛА ЛІЧКУ КРАСНУ (283, 019, 14–16); ОЙ ЖАНА МУЖА НЯ ЗАЛЮБІЛА, НЯ ЗАЛЮБІЛА, ДАЙ ЗАГУБІЛА, ПАЛАЖЫЛА ДАЙ У **КАМОРЫ** ПАД АКНОМ (057, 001, 01–03). *Атлас усходнеславянскіх гаворак Беласточчыны* як ‘частку хаты: памяшканне, у якім гатуюць, малы бочны пакой, у якім спалі, і памяшканне для захоўвання ежы’ падае слова *камора*

¹³ У ХАТАХ ТОЖА САМА, БО НАРОД З ПАРАСЯТАМІ, ДА З КУРАМІ ЖЫВЕ РАЗАМ, (157, 016, 18–19).

¹⁴ СКАРЭЙ ШТОБ ЛУЧЫНАЙ ХАТУ АСВЯЦІЛІ! (125, 085, 17).

¹⁵ ЛЕГ НА ПЕЧКУ І ЗАСНУУ (128, 011, 12); УЗЛЕЗЛА-БЫ НА ПЕЧКУ, ЗАСНУЛА-БЫ... (166, 012, 25).

¹⁶ ВОСЬ ОБРАЗ У ХАЦІ (475, 001, 27); У УГЛУ ЧУТЬ-ЧУТЬ ЗАМЕТЕН ОБРАЗ БОГОМАТЕРІ. СТОЛ ПРОТІВ ОКНА. (166, 011, 05–07); НА СЦЯНАХ ЗАВЕСЯЦЬ ЗАЛОЧЭНЫЯ АБРАЗКІ СВЯТЫХ (225, 060, 15–16).

¹⁷ Мы не зафіксавалі іншых найменняў, якія падае В. Ластоўскі [1924, с. 156]: *двор* і *дворышча* як ‘вялікія хаты для камунальных сямей’, *грыня*, *грыдня* ‘хата’.

¹⁸ В. Ластоўскі піша, што *каморай* называлася асобнае памяшканне ў хаце. Былі яны цёплыя (з комінам) або халодныя (неацяпляльныя). Найменні, якія абазначалі халодныя памяшканні, г.зн. *адрына*, *сені*, *клець*, у тэкстах зафіксаваны, аднак, у тэкстах адсутнічаюць назвы *комната* і *істочка* – найменні цёплых памяшканняў [параўн.: Ластоўскі, 1924, с. 156].

[AGWB, t. I, 2014, с. 85–86]. У ТСБЛІМ знойдзем найменне *камора* ‘халоднае памяшканне пры хаце для захоўвання запасаў ежы, адзення і іншых хатніх рэчаў’, ‘бакоўка ў вясковай хаце, дзе спяць’ [ТСБЛІМ, 1999, с. 270].

Тэксты XIX ст. не дазваляюць нам, аднак, у дэталях апісаць інтэр’ер беларускай хаты, больш увагі ў іх звяртаецца на тагачасныя ўмовы жыцця беларусаў: адсутнасць утульнасці і выгоды, бедны і сціплы выгляд жылля: КЕПСКАЖ МАЯ ХАТКА, ПАДВАЛІНА ЗГНІЛА, І ДЫМНА, І ЗІМНА (009, 021, 05–06); НА СТРАСЕ МОХ ВЫРАС, НА МАХУ БЯРОЗКА (009, 021, 09); УГОЛ ГЭТЫ ГНІЛЫ, КАМЕНЬ ПРЫ ДАРОЗЕ, ПЯСОК ЛЯ МАГІЛЫ (009, 021, 15–16), а таксама ацэнку гэтых умоў самімі ж беларусамі: хата кепская, але мілая. У свядомай адмове беларусаў ад дабрабыту адны даследчыкі знайшлі сімвал іх інтравертнага характару [Васючэнка, 2009, с. 132], іншыя – іх прагматыку: толькі тут, у сябе, можна пражыць «як-кольвек», у прымах жа трэба будзе зарабіць цяжкай працай на хлеб не толькі для сябе, але і сваякоў: НА ШТО Я ВАМ ТРЭБА: ЦІ КАБ ВАШ ХЛЕБ ЕСЦІ, ЦІ РАБІЦЬ ВАМ ХЛЕБА? (009, 022, 05–06) [параўн. Барысенка, 2016, с. 36]. Ёсць меркаванне, што такое становішча абумоўлена стратэгіяй выжывання на памежжы заходнееўрапейскай і візантыйскай культур, заходняй і ўсходняй цывілізацыяў, м.ін. гісторыка Алеся Краўцэвіча, а пісьменнік Васіль Быкаў дадаў яшчэ – і мудрасцю – жыць *абы ціха*, але ўмець выжыць і быць здольным любіць такое жыццё (памфлет *Абы ціха*). Дыскусія вакол высокай ацэнкі беларускай беднасці і сціпласці на гэтым напэўна не закончыцца.

Аўтары аналізаваных тэкстаў супрацьпастаўляюць *панскія палаты / царскія палаты і пасялянскія хаты / хаты вясковыя / мужыцкія хаты / мізэрныя хаты, хаты з комінам і курныя хаты*¹⁹ / *убогая хатка, пустая хатка і гаспадарна хата, прасторная, цёплая і хата падперта, крывая, старэча хата і новы хаты, свая хата / родны дом і чужая хата, парадак і непарадак, лад / згоду і звадкі*. Абрысы старой хаты (з дзіравай страхой, якая нібы рэшата працякае, гнілыя сцены залепленыя гноем і г.д.), нягледзячы ні на што, малююцца з дапамогай цёплых эпітэтаў, напр. *родная, мілая, дарагая*, а таксама памяншальна-ласкальных формаў: *хатачка, хатанька, хатушка, хацінка*: НАША ХАТКА ЦЕПЛАЯ ЯК МАТКА (253, 003, 01–02), УСЮДЫ ДОБРА, А ДОМА НАЙЛЕПЕЙ (360, 062, 22); КЕПСКАЖ МАЯ ХАТКА, [...], А МНЕ ЯНА МІЛА (009, 021, 05–06).

Хата антрапамарфізуецца, яна кліча да сябе, як дзіця, жонка ці маці. Дом, нібы жывы: дом *паглядае*, дом *няічасны*, дом *нагадае матку* і г.д. Чыстае прыбранае жыллё параўноўваецца з панскімі пакоямі, яно асабліва

¹⁹ БОБЫЛКІНА ХАТКА . ПЕЧЬ ЧЕРНАЯ, КУРНАЯ (166, 011, 01).

сакралізуецца, характарызуецца станоўчымі азначэннямі: *белая, чыстая, пенкна, прыгажэнька*.

Вокны – вочы дому, чыстыя і вялікія давалі шмат святла. Менавіта наследаванне Божай дзейнасці, арыентацыя на кірунку свету (усход і поўдзень), якія суадносяцца з „ідэямі святасці, святла, цяпла” дазвалялі наблізіць вынікі „прафаннай” дзейнасці чалавека да „сферы боскага” [Лобач, 2013, с. 264–265]: дом вялікімі і чыстымі вокнамі, неяк ясна на свет паглядаў (225, 050, 18–20). Ужываецца аўтарамі і найменне *святліца* ‘светлы чысты пакой у хаце, прызначаны для прыёму гасцей’, якое, паводле этымолагаў, першасна абазначала ‘хату або пакой, дзе не было печы ў процілегласць „курнай” хаце’ [ЭСБМ, 12, 2008, с. 42]. У канкардансе слова выкарыстоўвае ў сваіх творах В. Дунін-Марцінкевіч, адзінкавыя ўжыванні зафіксаваны ў А. Ельскага і К. Каганьца.

Прасторавыя параметры жылля, ягоная шырыня характарызуе памяшканне станоўча: у яго прасторна, цепла хата (131, 001, 05), у сваю чаргу цесны двор, цесны дом з’яўляюцца сімвалам смерці і „загробнага” свету [параўн. Лобач, 2013, с. 267]. Дом – неадрэўная частка прасторавага кантэксту, ён частка сядзібы [Лобач, 2013, с. 266]. Мары маладых закаханых пра сваю хату былі б няпоўнымі, калі б не датычылі і падворка: перад хатай засеюць градкі нагетак і чырвоных макаў (225, 060, 16–17).

Хата была прасторай для абрадавых дзеянняў, асноўныя сямейныя рытуалы адбываліся тут: прыехаў да дому, свінку закалоў і вясэлля гуляў з дзеўкай (121, 074, 19–20); толькі на дзяды людзі не ідуць на могілцы, а змерлыя прыходзяць к ім у госці у хату (356, 048, 28–29). Дом мог быць/быў месцам навучання дзяцей грамаце (настаўнікаў запрашалі дадому), гаспадаранню і жыццёваму вопыту.

У тэкстах цяжка раздзяліць два аспекты – матэрыяльны, намацальны (жыллё) і грамадскі (сям’я), якія спляліся ў адно цэлае. Хата заўсёды чыя-небудзь: *Тэкліна, кумава, Бабылкіна* і г.д. Беларуская хата і сям’я XIX ст. – патрыярхальная. Гаспадар у хаце – галоўны. Без гаспадара хата нібы сірата. Ад адданасці гаспадароў (працавітыя яны ці п’яніцы і лодары)²⁰ залежыў дастатак у хаце. Калі гаспадар і гаспадыня працавалі шчыра і не заглядалі ў шынок, хлеба хапала.

Пачцівыя адносіны да старэйшых, не толькі жывых, але і памерлых (напр. абрад памінаання продкаў быў абавязковым), павага да бацькоў, дзедаў выходзілі ад малых гадоў. *Дом і род* – словы сінонімы. У той жа

²⁰ Зычу: Хай у тваей хаце ляжыць бохан на стале ды у мяшочку (339, 557, 35); даў бог шчасну долю, дастатак у дому (335, 003, 05–06).

час хата разглядаецца як „прастора сімвалічнай кансалідацыі роду”, а бацькі „уvasаблялі міжпакаленную пераемнасць роду” [Лобач, 2013, с. 289]. Параўн.: БАЦЕК ТВОІХ, ЧЫ ДОМА ЧЫ ЗА ДОМОМ, У ОЧЫ І ЗА ВОЧЫ, ПАУСЮДУХ ШАНУЙ; СТАРЫХ І ХВОРЫХ НЕ ВЫГАНЯЙ ІЗ ДОМУ ПО МІЛОСЦІНЕ ХАДЗІЦЬ, АЛЕ ЖАЛЕЙ ІХ ЦЭЛОЮ ДУШОЮ ДЗЯЛІСЯ З ІМІ АПАСЛЕДНІМ КАВАЛОЧКОМ ХЛЕБА, НЕ ЖАЛЕЙ ІМ ЛОЖКІ СТРАВЫ (024, 025, 05–10). Выключэнні толькі пацвярджаюць традыцыйныя паводзіны: А НІ ЛАДУ ТАМ, НІ ПАРАДКУ. СЫН БІЕ СВАЮ МАТКУ, ГОНІЦЬ С ХАТЫ БАЦЬКУ Й ДЗЕЦІ (131, 033, 21–23), стэрыатыпныя ўяўленні знаходзяцца ў прэсупазіцыі да выказвання.

Дом – гэта супольнасць, там разам праводзяць час. Інакш час праводзяць у панскім доме: ДОУГА У НОЧЫ З ШЫРОКІХ ВОКАН БЕЛАГА ДОМУ ВЫХАДЗІЛІ АДГАЛОСКІ ЖЫВЫХ РАЗГАВОРАУ, ВЯСЕЛЫХ СМЕХАУ І ПЕКНАЙ МУЗЫКІ (225, 052, 07–09); УВЫШЛІ У ОМ, ПІЛІ І ЕЛІ ЛЯ АТКРЫТАГА АКНА, ЦЕНГЛЕ СМЯЮЧЫСЯ І РАЗГАВАРЫВАЮЧЫ. ПОСЬЛЕ, ДОУГА НОЧЫ ЧУВАЦЬ БЫЛО ЗВУК ФАРТАПІАНУ – ГЭТА ПАНІ ІГРАЛА, А ПАН, СЕДЗЮЧЫ ЛЯ ЯЕ, СЛУХАУ ЯЕ МУЗЫКУ (225, 067, 12–17); ТА І КРАСЕН ТОЙ ДВОР БЫУ, ВЕСЬ У САДОХ, БУДЫНКЫ УСІО СПРАУНЫЕ БЫЛІ, А КРУГОМ ТЫНОМ БЕЛЫМ ОБВЕДЗЕН; А ОД ДВОРА ТА І ДО ГОСЦІНЦА БЫЛІ ПРЫСАДЫ ЛІПОВЫЕ (352, 026, 14–17). Шляхецкі, панскі дом называецца *хорамам*, *харомамі*, назва, паводле В. Ластоўскага, „для абазначэння вялікай, пышняй будовы” [Ластоўскі, 1924, с. 156]: сьвяціу шляхэцкі ХОРАМ, КРУГОМ ДЗЯРАВЯНЫ, ДА НА ПОДМУРАВАНЬНІ, – УВЕСЬ ПАБЯЛЯНЫ; – ТЫМ БЯЛЕЙШЫ, ШТО ТАПОЛЬ, С ПЕРАДУ І С БОКУ (283, 015, 1–3); ПАНЬСЬКІ ХОРАМ ТАМ СТАІЦЬ (334, 002, 10); У ХОРАМЕ БЕЛАМ ЖЫУ БЫУ ДОБРЫ ПАН (334, 004, 01). Іншай назвай багатага дома з’яўляецца найменне *двор*: СЯРОД ТАКІХ НІУ, НАД БЕРАГАМ РУЧАЮ, НА ПРЫГОРКУ НЯВЯЛІКАМ, У БЯРОЗАВАМ ГАЮ СТАЯУ КАЛІСЬ НА ПАДМУРКУ ШЛЯХОЦКІ ДВОР ДРАУНЯНЫ (056, 007, 08); У НАШАГА ПАНА ДВОР НАД ВАДОЮ (091, 017, 01–02); НА ТОЙ ГОРЫ, ШТО ПА ПРАВОМ БЕРЕЗІ, СТОЯУ ДВОР ЗНАТНАГО БОЯРЫНА (352, 026, 12–13). Зусім іншыя асаблівасці жыцця панавалі ў мужыцкіх хатах: голад, цяжкая праца на гаспадарцы ў вольныя ад паншчыны дні: КАЛІ ГАРВАР БЫУ ЯШЧЭ БАГАТЫ, А У ХАЦЕ НЕ ТРАВУ, АЛЕ ХЛЕБ ЕЛІ (225, 055, 09–10); У ХАТАХ ВАСІЛЬКА І ГАНКІ І ЯЧМЕННАГА ЗАБРАКЛА УЖО ХЛЕБА (225, 061, 17–18); ПРАЦУЕМ ЦЭЛАЕ ЖЫЦЦЁ, АДНОЙ ГАДЗІНКІ НЕ МАЕМ АДПАЧЫНКУ, НОЧКІ НЕДАСПІШ, КУСКА ХЛЕБА НЕДАЯСІ (455, 365, 23). У мужыцкай хаце не было калі адпачываць. Трэба было займацца хатнімі справамі (гаспадаркай, агародам, полем). Праца па гаспадарцы характарызувалася шчырасцю і адданасцю, нягледзячы на гэта ў хаце часта здаралася *гараваць*, напр. гаравала ў хаце сірата, жонка і дзеці алкаголіка і лодыра. Звычайна, калі маецца хата, то ў ёй начуюць. Выключэнні, напр. сем’і гаспадара, які вярнуўся п’яны з карчмы, пацвярджаюць, што паводле калектыўных уяўленняў, хата – гэта месца, дзе сям’я спіць пасля працоўнага дня.

Парадкам у хаце займалася гаспадыня, якая не прымала рашэнняў, была дадатковай парай рук да працы – работніцай: ГАНКА У СВАЕЙ ХАТЦЭ ГАРНА ЗАГАСПАДАРЫЦЬ (225, 060, 11); І ХАТА, І ЦЕПЛО І ЗЯМЛІ КРЫХУ ЕСЦЬ. ЖОНКА У ЦЯБЕ РАБОТНІЦА» (454, 016, 03–04); ВУНГДЗЕ І ХАТА І ВЫГАН І САД; ТАМ ЖНЕЦЬ МАЯ ЖОНКА (016, 033, 07–08); ОЙ НЕШЧАСНАЯ ДА МАЯ ХАТА! І НА СТАЛЕ І ПАД СТАЛОМ ТРЭСКІ, СМЕЦЦЕ І С ПАПЯЛОМ; ОЙ ГАСПАДЫНЯ! (172, 002, 15). Нягледзячы на гэта, быць гаспадыняй быў гонар: А Я НЯ ПАНІ, Я ПАНЕНЭЧКА, Я УСВАЕМ ДОМЕ ГАСПАДЫНЕЧКА (126, 109, 01–02). Наогул стэрэатыпная беларуская жанчына XIX ст. павінна была знаходзіцца ў хаце (на гаспадарцы), дбаць пра мужа і ягоны дом, г.зн. займацца хатнімі справамі, не разносіць чуткі па суседзях, не выпіваць (ДОБРА ЖОНКА, – ДОМА РАЙ! ЗЛАЯ – З ХАТЫ ЦЯГУ ДАЙ! (335, 001, 14–15); ЯК НЯ ХОРАШО У КАТОРАГО МУЖІКА ЖОНКА ПЬЯНАВАТА ТО ГОРШ ЯК НЯКРЫТАЯ ХАТА. (397, 009, 07–08). Сваркі паміж мужам і жонкай асабліва нікога на той час не ўражвалі: НЕМА ДВОРА, НЕМА ХАТКІ, ШТОБ НЕ БЫЛО БЕЗ ЖАДНЭЙ ЗВАДКІ (138, 003, 13–14). Не заўсёды мірныя былі і адносіны паміж паўналетнімі дзецьмі. Супольная хата з дарослымі братам ці сястрой не гарантавала згоды: РОДНЫМ БРАЦЦЯМ ЦЕСНА ХАТА (138, 003, 20); ГНЕВАЕТЦА БРАТ НА БРАТА (280, 002, 15); У СЯСТРЫ С СЯСТРОЙ КРЫКУ ДОСІЦЬ (280, 002, 17); БРАТ НА БРАТА – КРЫКУ ПОЛНА ХАТА; СЕСТРА НА СЕСТРУ НЕСЕЦЬ КЛЯТБУ (490, 022, 19–20).

Сем’і звычайна былі ў тых часы мнагадзетныя: ДВАНАЦЦАЦЬ СЫНОУ-САКАЛОУ (109, 042, 01); ДЕТОК ПОЛНАЯ ХАТКА [...] СЕМЕРКА ДЕТОК, МАЛ МАЛА МЕНЬШЕ (158, 005, 23–24). Беларускі дом пазамінулага стагоддзя, нягледзячы на складаныя ўмовы, характарызаваўся гасціннасцю: ГДЗЕ ПЯТРОВІЧАВА ХАТА: ТАМ СЯМІЯ УСА БАГАТА У ГАСЬЦІННАСЦЬ, У ШЧЫРОТУ, ЛЮДЗКУ МІЛАСЦЬ І ДАБРОТУ. ТАМ НАКОРМЯЦЬ, РАЗВАСЭЛЯЦЬ І ТВОЙ СМУТАК ТУТ РАЗДЗЕЛЯЦЬ (304, 023, 17–22).

Тагачасныя хаты ставілі, будавалі, «строілі», дарэчы таксама як і сённы; у тых часы яе можна было «склеціць», г.зн. пабудаваць, адсюль і слова *клець* ‘камера’ [Ластоўскі, 1924, с. 156]. Залежна ад матэрыялу будаўніцтва хата магла быць *дрэвяная, муравана*. Звяртае на сябе ўвагу факт, што беларус перавагу аддае беднай хаце, збудаванай уласнымі рукамі, замест *чужога поля і дома мураванага* ў прымах: НАСЕКБЫ БЯРВЕНЯУ, НАЦЯГАУБЫ МОХУ ЗНОУБЫ СКЛЕЦІУ ХАТУ ЯККОЛЬВЯК ПАТРОХУ, ЗРАБІУБЫ КАМОРУ, ВЫКАВАУБЫ ЖОРНЫ (022, 01–03). Ацэнка прымака ў калектыўнай свядомасці беларусаў вельмі нізкая, таму беларускі селянін хоць у сваёй *як-кольвек склечанай* хаце прагне быць гаспадаром і есць свой хлеб (няхай сабе нясмачны і чорны). Адсюль і перакананне, што хата павінна быць свая. Кожны марыў пра сваю хату: СЕДЗЮЧЫ НА ПАРОЗЕ ХАТЫ, РАЗГАВАРЫВАЛІ З САБОЙ, ЯК НЕ ЗАДОУГА ПАБЯРУЦСА, ЯК БУДУЦЬ МЕЦЬ СВАЮ СОБСТВЕННУЮ ХАТУ ЧЫСТУЮ І БЕЛУЮ (225, 060, 05–08). З хаты ішлі ў салдаты, на вайну, працаваць у поле і, адпаведна, вярталіся дамоў з ярмаркі, з падарожжа, з войска.

Як сведчаць тэксты, хата можа згарэць, паколькі большасць іх на той час будавалася з драўніны: ЗГАРЭЛІ АСТАТКІ ДЫЙ РОДНЕНЬКА ХАТКА (335, 013, 05); ХАТКІ ГУСТА НАСТАУЛЯЦЬ ОГНЮ СТРАВУШКУ ДАВАЦЬ (219, 030, 23–24); ЯК ЗГАРЕЛА МАЯ ХАТА, Я ХАДЗІУ ПА ЧУЖІХ ЛЮДЗЯХ НА ЗАРАБУОТКІ (453, 130, 29–30). Хату могуць абакрасці, пра тое, што такое здаралася, сведчыць фрагмент: НИХТО НЕ БУДЗЕ МЕЦЬ ПРАВА РУХАЦЬ НІЧЫЕЙ ХАТЫ, АНІ ОДЗЕНЯ, АНІ НІЧОГО, ШТО У ХАЦІ (487, 011, 14–15). Звычайна беларусы пытаюцца: ці ўсе ў хаце жывыя і здаровыя? Гэтага ж жадалі і жадаюць зараз. Жыццё і здароўе набіраюць асаблівай вартасці ў беларускай хаце, а дзеяслоў *жыць* абазначае адначасова ‘існаваць’ і ‘прабываць стала або доўга дзе-н.’.

З хат складаюцца вёскі. Залежна ад лакалізацыі хата можа быць «канцавая», *на канцу сяла, над лугам, на памосце* і г.д. Хату бароняць таксама, як край, прычым без сацыяльнай розніцы: БАРАНІЦЬ ДЗЕТКІ І ЗЯМЛЮ І ДОМ: МУЖЫК І ШЛЯХЦІЦ НА КАНЯ УСЯДЗЕ КАСІЦЬ КАСОЮ, РУБАЦЬ ТАПАРОМ! – ЭЙ ЗГІНІЦЬ ВОРАГ! ЯК БОГ НАМ ПАМОЖЭ (189, 012, 05–08).

Ацэнка беднай хаты XIX ст. яе ўладальнікамі ў нечым сугучная з тагачаснымі адносiнамі палешукоў да свайго жылля: „Хата паляшука [...] на першае ўражанне здаецца больш адпаведным месцам для скаціны, чым для людзей, нягледзячы на тое задавальняе сваіх гаспадароў. Паляшук не прагне нічога надзвычай прыгожага, не мае патрэбы ў ніякіх арнаменты, эстэтычных рысах, маляўнічых формах. Ён хоча толькі, каб яму было цёпла, калі на дварэ мароз, каб дождж не ліў яму на галаву, каб мог уначы выцягнуцца, а ў дзень выпраставацца ці сесці. Большую частку жыцця праводзіць ён на лугах, лясных палянах, у полі і лесе. [...] Таму хата не з’яўляецца для яго такім вогнішчам, вакол якога верціцца і канцэнтруецца жыццё. Яна – выключна ахова ў час непагоды, прытулак у мароз або летнюю спёку, зрэшты, там ягонае багацце. Калі гэтыя патрабаванні выкананыя, ён задаволены і нічога больш не хоча” [Jeleńska, 1891, с. 312]²¹. Функцыянальнасць (сховішча) і ўласнасць (прыналежнасць) – галоўныя рысы беларускай хаты, калі яны прысутнічалі, хата ў XIX ст. была мілая сэрцу і даражэйшая, за скарбы.

Як вынікае з аналізу матэрыялу, корпус тэкстаў і слоўнікі (адваротны, частотны) *Канкарданса беларускай мовы XIX стагоддзя* ўяўляюць сабой вялікую каштоўнасць і вартыя ўвагі даследчыкаў, паколькі дапамагаюць у дасягненні розных мэтаў. Дазваляюць яны ў хуткім часе знайсці кантэксты

²¹ Пераклад наш – Я. К.-Д.

ўжывання канкрэтнага слова, зрабіць статыстычны аналіз, інакш кажучы, тэхнічна праца з тэкстам робіцца больш прастай і прыемнай. Электронны рэсурс выдання, які змесціцца нават у дамскай сумачцы, дае магчымасць даследчыку больш часу прысвяціць аналізу і інтэрпрэтацыі матэрыялу. Апошні можа быць базай даследавання словаўтварэння, запазычанняў, антрапаніміі, фразеалогіі і г.д. у беларускай мове XIX ст.

Не менш істотнай справай з'яўляецца факт, што ў моўных тэкстах канкрэтнага перыяду замацаваны грамадскія ўяўленні пра свет. Успрыманне рэчаіснасці ў кожнай культурнай супольнасці сваё, яно залежыць ад досведу (уласнага і папярэдніх пакаленняў), ведаў, культурнай памяці і г.д. У лексіцы, сабранай у канкардансе, і ў далучаных тэкстах маем сапраўдную скарбніцу паняццяў вачыма носбітаў беларускай мовы XIX ст.

Зробленая намі спроба прасачыць ужыванне слоў *дом/хата* ў тэкстах XIX ст. паказала, што змены ў сферы словаўтварэння і семантыкі канкрэтных слоў, няхай і не значныя, але ўсё ж такі заўважальныя. Адрозненне датычыць не толькі мовы XIX ст. і сучаснай мовы, але нават, мовы XIX і пачатку XX ст. Семантычнае напаўненне слоў таксама прыкметна змянілася ў часе.

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

- AGWB – GLINKA Stanisław, OBRĘBSKA-JABŁOŃSKA Antonina, SIATKOWSKI Janusz, red., 2014, *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- СМНН – ЛЕМЦЮГОВА Валянціна П., рэд., 2003, *Слоўнік мовы „Нашай Нівы”. 1906–1915*, т. 1 (А–Д), Тэхналогія, Мінск.
- ТСБЛІМ – СУДНІК Міхаіл Р., КРЫЎКО Мікола Н., рэд., 1999, *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, 2-е выд., Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, Мінск.
- ЭСБМ – МАРТЫНАЎ Віктар У., 1988, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 4 (К–Каята), 1989, т. 5 (К–Л), 2008; Цыхун Генадзь А., рэд., т. 9 (П), 2004, т. 12 (С), Навука і тэхніка, Мінск.

БІБЛІЯГРАФІЯ

- GRZEGORCZYKOWA Renata, 2007, *Wstęp do językoznawstwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- JELEŃSKA Emma, 1891, *Wieś Komorowicze w pow. mozyrskim*, „Wisła”, t. V, z. 2, s. 290–330.

- TURSKA Halina, 1939/1982, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wi-leńszczyźnie*, w: J. Rieger, W. Werenicz, red., *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 19–122.
- VOLAT, 1902, *каментар да: Інфармацыйнае выданне: Канкарданс Кандрата Кранівы, 2011*, <https://baravik.org/post/3807/> (доступ: 24.03.2018).
- WOJCIECHOWSKI Michał, 1993, „*Korkondancja do Biblii Tysiąclecia*”, *Jan Flis, Fundacja Misyjna Świeckich, Warszawa 1991*, s. 2032 [recenzja], „*Collectanea Theologica*”, nr 63/2, s. 207–208.
- АНТРОПАЎ Мікалай, ЦЫХУН Генадзь, 2012, *Акадэмічная славістыка: гісторыя развіцця і дасягненні*, „Наука и инновации”, № 6(112), с. 54–57.
- БАЙКОЎ Мікалай Я., НЕКРАШЭВІЧ Сцяпан М., 1925, *Беларуска-расійскі слоўнік*, Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, Менск.
- БАРЫСЕНКА Вольга У., 2016, „*Дудка беларуская*” *Францішка Багушэвіча як практыкум па нацыянальнай псіхалогіі*, в: І.Ф. Штэйнер, рэд., *Спадчына І.Я. Навуменкі і актуальныя праблемы літаратуразнаўства*, ГДУ імя Ф. Скарыны, Гомель, с. 33–38.
- Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя*, <http://iml.basnet.by/be/naviny/19-01-2016-kankardans-bielaruskaj-movy-chich-stahoddzia> (доступ: 12.03.2018).
- Падлічыць усе словы*, <http://onauke.by/mova/padlichyc-use-slovy-movy> (доступ: 12.03.2018).
- БУДЗЬКО Ірына У., *Пераклады кніг Старога Завету і фармі-раванне корпуса рэлігійнай тэрміналогіі на беларускай мове* (у друку).
- БУЛЫКА Аляксандр М., 1999, *Слоўнік іншамоўных слоў*, т. 1 (А–Л), Беларуская Энцыклапедыя, Мінск.
- ВАЛОДЗІНА Таццяна, 2006, *Хата*, в: С. Сянько, рэд., *Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік*, Беларусь, Мінск, с. 527–528.
- ВАСЮЧЭНКА Пётр В., 2009, *Ад тэксту да хранатопы: артыкулы, эсэ, пятрогліфы*, Гальяфы, Мінск.
- ВОЛКАВА Яўгенія, КОШЧАНКА Уладзімір, СЯНКЕВІЧ Ніна, ЦЫХУН Генадзь, *Стан і перспектывы лічбавых даследаванняў у Інстытуце мовазнаўства Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі* (у друку).
- ВЯЧОРКА Вінцук, 2017, *Не сьмяшыце мае прыназоўнікі, Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе*, Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода, Прага.
- ГАРАНІН Сяргей, 2016, *Кладзеж культурнай памяці нацыі*, „Навука” №12(2583), с. 7.

- Запрудскі Сяргей, 2015, *Да гісторыі ўжывання слоў кабета і жанчына ў беларускай мове (дыяхранічны аспект)*, в: Н.В. Супрунчук, ответственный за выпуск, в авторской редакции, *Языковой контакт: сборник научных статей*, РИВШ, Минск, с. 23–28.
- Інтэрнэт-слоўнік беларускай мовы Скарнік, <https://www.skarnik.by/tsbm/> (доступ: 8.03.2018).
- Казлоўская-Дода Ядвіга, 2015, *Паняцце ДОМ у сучаснай беларускай мове*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Казлоўская-Дода Ядвіга, 2016, *Бяздомнасць як субканцэпт беларускага паняцця ДОМ*, в: З.І. Бадзевіч, адказны за выпуск, у аўтарскай рэдакцыі, *Мова – Літаратура – Культура: матэрыялы VIII Міжнар. навук. канф., 15–16 верасня 2016 г.*, ч. 2, РИВШ, Мінск, с. 43–53.
- Кунцэвіч Любоў П., Крывіцкі Аляксандр А., рэд., 2006, *Чалавек. Тэматычны слоўнік*, Беларуская навука, Мінск.
- Кахновіч Надзея, 2015, *Праблема вызначэння ядзернай лексемы для ЛСП «гонар» у беларускай мове (дыяхранічны аспект)*, в: Н.В. Супрунчук, ответственный за выпуск, в авторской редакции, *Языковой контакт: сборник научных статей*, РИВШ, Минск, с. 82–94.
- Лапціцкая Алеся, 2016, *Стагоддзе на далоні, размова з Нінай Міхайлаўнай Сянкевіч*, „Літаратура і мастацтва”, № 16, с. 7.
- Ластоўскі Вацлаў, 1924, *Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік*, Друк-ня А. Бака, Коўна (факсімільнае перавыданне – 1990, Навука і тэхніка, Мінск).
- Лобач Уладзімір, 2013, *Міф. Прастора. Чалавек. Традыцыйны культурны ландшафт беларусаў у сяміятычнай перспектыве*, Тэхналогія, Мінск.
- Плотнікаў Браніслаў А., Антанюк Любоў А., 2003, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Кніжны Дом Інтэрпрэссэрвіс, Мінск.
- Прыгодзіч Мікалай Р., 1998, *3 гісторыі беларускай мовы і яе вывучэння*, в: А. Lukašanec, M. Prigodzič, L. Sjaimeška, red., *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Беларуская мова*, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, Opole, s. 13–24.
- Сысоў Уладзімір М., 1995, *Беларуская пахавальная абраднасць. Структура абраду, галашэнні, функцыі слова і дзеяння*, Навука і тэхніка, Мінск.
- Сямешка Лідзія, 1999, *Новая (нацыянальная) беларуская літаратурная мова*, в: Л. Сямешка, *Беларуская мова. Уводзіны ў навуку аб мове. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія*, Сучаснае слова, Мінск, с. 57–60.
- Сянкевіч Ніна М., 1992, *Канкарданс беларускай мовы XIX ст*, Інстытут мовазнаўства АНБ, Мінск (кампутарапіс).

- СЯНКЕВІЧ Ніна М. (аўт.-укл.), 2011, *Канкарданс Кандрата Крапівы* [Электронны рэсурс], Дзяржаўная ўстанова Нацыянальная бібліятэка Беларусі, Мінск.
- СЯНКЕВІЧ Ніна М. (аўт.-укл.), 2015, *Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя* [Электронны рэсурс], Выдавецкі дом Беларуская навука, Мінск.
- СЯНКЕВІЧ Ніна М., 2017, *Анамастычны слоўнік беларускай літа-ратурнай мовы XIX ст.: новы праект айчыннай лексікаграфіі*, в: И.Л. Копылов, ред., *Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium: сб. науч. материалов*, Четыре четверти, Минск, с. 249–255.
- ХАЎСТОВІЧ Мікола, 2014, *Даследаванні і матэрыялы: літаратура Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў*, том I, Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- ХАЎСТОВІЧ Мікола, 2016, *Даследаванні і матэрыялы: літаратура Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў. Творы невядомых аўтараў*, том II, Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- ХАЎСТОВІЧ Мікола, 2017, *Даследаванні і матэрыялы: літаратура Беларусі XIX–начатку XX стагоддзяў*, том III, Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- ШЧЭРЫН Вячаслаў К., 1996, *Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі*, Беларускі кнігазбор, Мінск.
- ЯНКОЎСКИ Фёдар М., 1989, *Гістарычная граматыка беларускай мовы*, 3-е выд., Вышэйшая школа, Мінск.

Спіс твораў, якія цытуюцца ў артыкуле (нумарацыя 009–494 згодная з нумарацыяй твораў канкарданса, пасля назвы твора падаецца яго форма: в. – верш, п. – проза):

009. Багушэвіч Францішак, *Мая хата* (в.)
013. Багушэвіч Ф., *Думка* (в.)
016. Багушэвіч Ф., *Хрэсьбіны Мацюка* (в.)
021. Багушэвіч Ф., *У астрызе* (в.)
024. Анонім, *У імя Айца і Сына і Духа Святога. Амен.* (Лемантар для добрых дзетак-каталікоў) (п.)
039. Багушэвіч Ф., *Песня* (в.)
043. Багушэвіч Ф., *Хмаркі* (в.)
056. Ельскі Аляксандр, пераклад на беларускую мову першай кнігі *Пана Тадэвуша А. Міцкевіча Гаспадарства* (в.)
057. Анонім, *Думкі беларускія* (в.)
059. Анонім, *Думкі беларускія* (в.)
065. Анонім, *Думкі беларускія* (в.)

070. Анонім, *Думкі беларускія* (в.)
071. Анонім, *Думкі беларускія* (в.)
072. Анонім, *Думкі беларускія* (в.)
091. Анонім, *Думкі беларускія* (в.)
094. Анонім, *Думкі беларускія* (в.)
097. Анонім, *Думкі беларускія* (в.)
098. Анонім, *Думкі беларускія* (в.)
109. Анонім, *Дванаццаць сыноў-сакалоў. Падання беларускія* (п.)
121. Анонім, *Баба сталетня. Падання беларускія* (п.)
125. Дунін-Марцінкевіч Вінцэнт, *Купала* (в.)
126. Дунін-Марцінкевіч В., *Шчароўскія дажынкi* (в.)
128. Анонім, *Панская ласка. Беларуская легенда* (в.)
131. Анонім, *Гутарка Паўлюка* (в.)
133. Ельскі Аляксандр, *Аб жыцці і смерці п'яніцы* (в.)
137. Анонім, *Гутарка Кузьмы з Апанасам* (в.)
138. Анонім, *Вось цяпер які люд стаў* (бел. нар. пес.) (в.)
157. Ельскі А., *Скарэй у Томск* (п.)
158. Пшчолка Аляксандр, *Янкава скарга (Янкина жалоба)* (п.)
164. Анонім, *Думкі беларускія (Казка не казка, было не было, але так бываіць)* (п.)
166. Пшчолка А., *Бабылкіна гора* (п.)
171. Чачот Ян, *Ой, у кусце, у хрусце...* (в.)
172. Чачот Я., *Ой, гаспадыня чорна, як комін...* (в.)
189. Сыракомля Уладзіслаў, *Добрыя весці* (в.)
193. Вераніцын Канстанцін, *Тарас на Парнасе* (в.)
219. Гурыновіч Адам, *Раз у Зольках у дзярэўні...* (в.)
224. Гурыновіч А., *Было ў пачатку іюля...* (п.)
225. Гурыновіч А., *Паслухайце, стройныя паны і пані...* (пераклад апавядання Э. Ажэшка *З гадоў голаду*) (п.)
226. *Фальклорныя запісы А. Гурыновіча (Да гаспадара)* (в.)
280. Анонім, *У нас цяпер такіх многа...* (в.)
283. Дунін-Марцінкевіч В., *Пан Тадэвуш*. Перакл. на бел. м. дзвюх першых кніг паэмы А. Мішкевіча (в.)
284. Абуховіч Альгерд, *Мемуары. 1. Успаміны Кіева / з папераў А. Абуховіча* (п.)
285. Абуховіч А., *Мемуары. 2. Палажэнне сялян* (п.)
288. Абуховіч А., *Мемуары. 5. Мая жонка* (п.)
292. Абуховіч А., *Мемуары, 9. П. П. Дашкевічы* (п.)
293. Абуховіч А., *Мемуары. 11. Спас 20.7.1904* (п.)
294. Абуховіч А., *Мемуары, 12. Дзяды* (п.)
304. Багушэвіч Ф., *Сабраўшыся на тры чоўна...* (в.)
315. Віган-Дубейкаўскі Лявон, *Кракаў воран на бярозе...* (в.)
326. Варыга-Дарэўскі А., *Літвінам зап. у мой Альбом, на пажаданне* (в.)
333. Дунін-Марцінкевіч В., *Пінская шляхта* (п.)
334. Дунін-Марцінкевіч В., *Травіца брат-сястрыца* (в.)
335. Дунін-Марцінкевіч В., *Быліцы, расказы Навума. Злая жонка* (в.)
336. Дунін-Марцінкевіч В., *Быліцы, расказы Навума. Халімон на каранцыі* (в.)
337. Дунін-Марцінкевіч В., *Залёты* (беларуская частка) (п.)

339. Ельскі А., *Вінцуку Дуніну Марцінкевічу* (в.)
 352. Каганец Карусь, *Прылукі* (п.)
 354. Каганец К., *Страшнае заклінанне* (п.)
 356. Каганец К., *Яшчэ некалькі слоў пра перажыткі* (п.)
 360. Каганец К., *З рэферату на калядны сход* (п.)
 362. Каганец К., *Гей, дзяўчына!* (в.)
 394. Ляскоўскі Юльян, *Зямелька мая* (в.)
 397. Марозік М., *Сачыненне пра рыфму на п'янтства і гультайства* (в.)
 398. Марцінкевіч Геранім, *Адвячорак* (в.)
 414. Рыпінскі Аляксандр, *Нячысцік* (в.)
 419. Савіч-Заблоцкі Войслаў, *Вінішаванне ад Беларусі на 80-гадовы юбілей Юзафу-Багдану Залескаму* (Беларуская пея) (в.)
 428. Тапчэўскі Фелікс, *Грошы і праца* (в.)
 439. Тшашчкоўская (Манькоўская) Зоф'я, *Ля аконца* (пераклад з М. Канапніцкай) (в.)
 447. Чачот Я., *Ой, чаму ж ты, зязюлечка...* (в.)
 453. Шахаў М. (Шахов Н.), *З жыцця (Із жыцці)* (беларускамоўная частка) (п.)
 454. Ядвігін Ш., *Сігнал* (пераклад апавядання У. Гаршына) (п.)
 455. Анонім, *Дзядзька Антон, або Гутарка аб усім чыста, што баліць, а чаму баліць – не ведаем...* (с. 363–365) (п.)
 456. Анонім, *Бяседа старога вольніка з новымі пра іхняе дзела* (п.)
 459. Каліноўскі К., *Маніфест Аддзела кіраўніцтва правінцыямі Літвы да беларусаў* (п.)
 462. Анонім, *Мужыцкая доля* (в.)
 470. Анонім, *Дзед і баба* (в.)
 471. Анонім, *Мужыцкая доля* (в.)
 483. Анонім, *Гутарка ў карчме, спісаная Кандрасем з-над Докишыц* (в.)
 484. Анонім, *Тэатр* (в.)
 487. Анонім, *Як зрабіць, каб людзям стала добра на свеце* (п.)
 488. Анонім, *Сход* (в.)
 490. Анонім, *Вот відзіце вы, дзеці, якія цяпер людзі на свеце...* (в.)
 494. Багушэвіч Ф., *Гаспадары, для вас пішам гэтае апавяданне* (п.)

Jadwiga Kozłowska-Doda

*KONKORDANCJA JĘZYKA BIAŁORUSKIEGO XIX WIEKU
 JAKO ŹRÓDŁO BADAŃ NAD SŁOWNICTWEM.*

UŻYCIE BIAŁORUSKICH LEKSEMÓW DOM I CHATA W XIX WIEKU

Streszczenie

Współczesny język białoruski powstał w oparciu o zróżnicowaną dialektalnie mowę chłopów, zubożalej szlachty i najbiedniejszych miejskich warstw społecznych. Nie stanowi on kontynuacji piśmiennictwa starobiałoruskiego. Białoruskie piśmiennictwo współczesne ukształtowało się w pierwszej połowie XIX wieku. W ciągu całego XIX stulecia prezentują je wyłącznie teksty wierszowane i prozatorskie o dość zróżnicowanym poziomie artystycznym. Zebrane w różnych antologiach (nadal trwa poszukiwanie tego typu tekstów w archiwach) stały się fundamentem

tworzenia konkordancji, wydrukowanej najpierw w wersji papierowej, a ostatnio w uzupełnionej i poprawionej wersji cyfrowej. Mimo drobnych braków technicznych *Konkordancja języka białoruskiego XIX wieku* pozwala usprawnić pracę językoznawcy: zestawić poszczególne leksemy i ich formy, zinterpretować ich częstotliwość (w poezji, prozie, u konkretnych autorów), poddać analizie semantykę wyrazów itd. W artykule skupiono uwagę na użyciu leksemów *dom* i *chata* w białoruskojęzycznych utworach XIX wieku.

*THE CONCORDANCE OF BELARUSIAN OF THE NINETEENTH CENTURY
AS A SOURCE OF RESEARCH INTO VOCABULARY. THE USE
OF BELARUSIAN HOME AND COTTAGE LEXEMES IN THE 19TH CENTURY*

Summary

Contemporary Belarusian language is based on diversified dialectal speech of peasants, impoverished nobles and the poorest urban social strata. It does not constitute a continuation of old Belarusian writings. Belarusian modern writing developed in the first half of the 19th century. Throughout the 19th century, it is represented only by verse and prose texts with a fairly diverse artistic level. Collected in various types of anthologies (search for this type of texts in archives continues), the foundations for creating a concordance, first printed in a paper version, recently also in a supplemented and corrected electronic version. Despite the small technical deficiencies *Concordance of Belarusian of the Nineteenth Century* enables effective improvement of the work of the linguist: to compare individual lexemes and their forms, to interpret their frequency (in poetry, prose, specific authors), to analyze the semantics of words, etc. The article concentrates on the use of home/house lexemes in Belarusian-language texts of the 19th century.